

e-ISSN: 2459-0185

ISSN: 2548-091X

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars>

TTAD

TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 9, Sayı 1, Haziran 2024

Journal of Turkish History Researches

Volume 9, Issue 1, June 2024

Ordu

2024

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda iki kez, Aralık ve Haziran aylarında yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars> adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

Journal of Turkish History Researches is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in December and June. Also a special issue will be published every year. The electronic version of the journal can be read at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars> Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. Journal of Turkish History Researches is using plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Yıl 9, Sayı 1, Haziran 2024
Volume 9, Issue 1, June 2024

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (TTAD)
Journal of Turkish History Researches

- ❖ **Sahibi ve Sorumlusu / Owner**
Fatih ÜNAL
- ❖ **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief**
Fatih ÜNAL
- ❖ **Editörler / Editors**
Mehmet ALPARGU, Fatih ÜNAL, Murat ÖZKAN,
Zafer SEVER, Harun ARSLANTÜRK
- ❖ **E-Dergi Yöneticisi / E-Journal Director**
Murat ÖZKAN, Zafer SEVER
Harun ARSLANTÜRK

ISSN (Çevrimiçi) 2459-0185
ISSN (Basılı) 2548-091X

DERGİNİN TARANDIĐI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS
INDEXED IN

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asos Index)

Scientific Indexing Services

Directory of Research Journals Indexing

ResearchBib - Academic Resource Index

Eurasian Scientific Journal Index

Citefactor

Advanced Science Index

İSAM (İslam Araştırmalar Merkezi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 1 İlhanlılarda Komutanlıktan Küregenliğe Emir Hüseyin
Derya COŞKUN
- 12 Kitan İmparatorluğu'nda Güçlü Bir Kadın İmparatoriçe:
Yintian
Sedat SAYIN-Murat SERDAR
- 22 Ortaçağda Bir Ticari Kriz: Bulgar Pazarı Sorunu (894-897)
Kaan AKAR
- 41 Yelü Chucai Seyahatnamesi Hakkında Notlar
Nazlı PAŞALI
- 52 Konferans Bildirisi: How The Turks Of Turkey Did Perceived
The Muslim Kazakhs Of Central Asia In The 20th Century?
Mehmet Akif ERDOĞRU
- 58 Çeviri: Kara Ölümün Altın Orda Üzerindeki Etkisi: Siyaset,
Ekonomi, Toplum Medeniyet
Umut YOLSEVER
- 77 Kitap Tanıtımı: Stalin'in Darağacında Bir Tatar Aydın
Portresi Muhammet Fatih Kerimi ve Ceditçilik Hareketi
Kevser SEVEN

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Abdullah Gündođdu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Taşayıl, Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Rusya Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, Uluslararası Türk Akademisi / Kazakistan
Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi/ Kırgızistan
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara Üniversitesi

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ali Merthan Dündar, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Telliogđlu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas Kemalođlu, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaycan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh Üniversitesi
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. B. Tümen Somuncuoğlu, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Serkan Acar, Ege Üniversitesi

DİL EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Hakan Güngör, Ordu Üniversitesi (İngilizce)
Dr. Öğr. Ü. Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (İngilizce)
Dr. Öğr. Ü. Cumhuri Kaygusuz, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Rusça)
Dr. Öğr. Ü. Başak Kuzakçı, Marmara Üniversitesi (Rusça-İngilizce)

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Dinçer KOÇ, İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan ACAR, Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ, Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Kubilay ATİK, Cambridge Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma İNCE SANCAKLI, İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Tuğba Tonbuloğlu, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Başak KUZAKÇI, Marmara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKBABA, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kaan AKAR, Erzurum Teknik Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Nebil KARADUMAN, Erciyes Üniversitesi

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdullah Gündođdu, Ankara University
Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara University
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Yeditepe University
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Russia Academy of Sciences
Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, International Turkish Academy/ Kazakhstan
Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kyrgyz-Turk Manas University / Kyrgyzstan
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu University
Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu University
Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya University
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, Istanbul University
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara University

BOARD OF ADVISERS

Prof. Dr. Ali Merthan Dündar, Ankara University
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar University
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara University
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul University
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes University
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Civilization University
Prof. Dr. İbrahim Tellioglu, Ondokuz Mayıs University
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. İlyas Kemaloglu, Marmara University
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan University
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi University
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Uludağ University
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaijan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat University
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü University
Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh University
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara University
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu University
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes University
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya University
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara University
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya University
Assoc. Prof. Dr. B. Tümen Somuncuoğlu, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel University
Assoc. Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University

LANGUAGE EDITORS

Assoc. Prof. Dr Hakan Güngör, Ordu University (Eng.)
Assist. Prof. Dr. Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli University (Eng.)
Assist. Prof. Dr. Cumhuriyet Kaygusuz, Samsun Ondokuz Mayıs University (Rus.)
Assist. Prof. Dr. Başak Kuzakçı, Marmara University (Rus.-Eng.)

REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Prof. Dr. Dinçer KOÇ, İstanbul University
Doç. Dr. Serkan ACAR, Ege University
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ, Amasya University
Doç. Dr. Kubilay ATİK, Cambridge University
Doç. Dr. Fatma İNCE SANCAKLI, İnönü University
Doç. Dr. Tuğba Tonbuloğlu, Ankara Yıldırım Beyazıt University
Dr. Öğr. Üyesi Başak KUZAKÇI, Marmara University
Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN, Erzincan Binali Yıldırım University
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKBABA, Eskişehir Osman Gazi University
Dr. Öğr. Üyesi Kaan AKAR, Erzurum Technical University
Arş. Gör. Dr. Nebil KARADUMAN, Erciyes University

TAKDİM

Genel Türk Tarihi alanındaki süreli yayın eksikliğini gidermek maksadıyla yayınlamaya başladığımız Türk Tarihi Araştırmaları Dergisinin 9. yılına girmiş bulunuyoruz. Başlangıçta yayın ilkelerini tespit etmiş ve bu ilkelere riayet edeceğimize dair söz vermiş ve bir ölçüde de taahhütte bulunmuştuk. Bu sözümüzü yerine getirmenin mutluluğu içinde olduğumuzu özellikle belirtmek istiyoruz.

Alandaki çalışmacıların sayısının az olmasına rağmen bu yayın süresi içinde araştırmacılar dergimize büyük ilgi göstermişler, birçok araştırmacı gerçekleştirdiği yayın faaliyeti ile dergimize güç katmıştır. Kendilerine teşekkür ediyoruz. Dergimizin kuruluşunun üstünden çok uzun bir süre geçmemiş olmasına rağmen Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Genel Türk Tarihi çalışmalarının daha organize olması için planlanan ve çok sayıda katılımı gerçekleştiren, çeşitli kuruluşlarla iş birliği içinde “Genel Türk Tarihi Çalıştayı’nın” düzenleyicisi olarak önemli bir faaliyet göstermiş ve çalıştaylarda sunulan görüş ve düşüncelerin yer aldığı bildirilerin bir bölümünün yayınlanmasını da başarıyla gerçekleştirmiştir.

Bu dergide yayın yapan araştırmacıların emekleriyle birlikte dergideki yazıların hakemleri de gerçekten dikkatli ve sabırlı bir mesai içinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onlara da gösterdikleri ilgi ve titiz çalışmaları için teşekkür ediyoruz.

Bu sayımızın hayırlı olmasını diliyor, saygılarımızı sunuyoruz.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

INTRODUCTION

The Turkish History Research Journal, which started to publish in order to overcome the lack of journals in the field of General Turkish History, is celebrating its 9th year. The journal determined its principles before it went on publishing and it is our pleasure to announce that it has proved to comply with these principles.

Although there is a small number of researchers in the field, researchers showed great interest to the Turkish History Research Journal during this period of publication. As the board of the journal, we thank those who has contributed. Although it has not been a long time since the establishment of our journal, the Turkish History Research Journal has been an important organizer of the "General Turkish History Workshops" in collaboration with various organizations. The journal has also successfully published some of the papers containing the opinions and thoughts presented in the workshop.

Along with the efforts of the researchers publishing in this journal, the referees of the articles in the journal also made important contributions in a careful and patient work. We thank them for their interest and meticulous work.

We wish this volume to be beneficial and we offer our respect.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

EDİTÖRLERDEN

Sevgili okuyucular,

Genel Türk Tarihi alanında dokuz yıldır yayın hayatına devam eden Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin bu sayısında 4 özgün makale, 1 konferans bildirisi, 1 çeviri ve 1 kitap tanıtımı yer almaktadır. Bu sayının ilk makalesi Derya Coşkun tarafından yazılan "İlhanlılarda Komutanlıktan Küregenliğe Emir Hüseyin" adlı çalışmadır. Yazar bu çalışmada Emir Hüseyin'in İlhanlılarda komutanlıktan küregenliğe hayatını ve Hanlar dönemi siyasi faaliyetlerini konu edinmektedir. Bir diğer çalışma Murat Serdar ve Sedat Sayın'ın "Kitan İmparatorluğu'nda Güçlü Bir Kadın: İmparatoriçe Yingtian" ismiyle kaleme aldıkları çalışmadır. Söz konusu çalışmada yazarlar Kitan imparatorluğunun siyasi tarihinden ve Kitan aristokrat kadınlarının devlet üzerindeki etkilerinden ve genel özelliklerinden bahsetmiştir. Ayrıca İmparatoriçe Yingtian'ın hayatı ve devlet yönetimi üzerine etkileri hakkında bilgi verilmiştir. Kaan Akar "Orta Çağ'da Bir Ticari Kriz: Bulgar Pazarı Sorunu (894-897)" isimli çalışmada Tuna Bulgar Devletinde yaşanan pazar sorunu ve akabinde gerçekleşen ticaret savaşını ele almıştır. Son araştırma makalemiz Nazlı Paşalı tarafından "Yelü Chucai Seyahatnamesi Hakkında Notlar" ismiyle yazılmıştır. Yazar bu çalışmada Cengiz Han'ın kâtibi olan Yelü Chucai'nin döneme ışık tutan notlarını değerlendirmektedir. Araştırma makalelerimiz ardından yayınlanan bir diğer çalışma Mehmet Akif Erdoğan tarafından hazırlanan konferans bildirisidir. Bu bildiri "How The Turks Of Turkey Did Perceived The Muslim Kazakhs Of Central Asia In The 20th Century?" başlığıyla yayınlanmıştır. Bildiride 20. Yüzyılda Türkiye Türkleri Orta Asya'daki Müslüman Kazaklarına bakış açısı değerlendirilmiştir. Umut Yolsever tarafından "The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics Economy, Society, isimli makale "Kara Ölümün Altın Orda Üzerindeki Etkisi: Siyaset, Ekonomi, Toplum, Medeniyet" adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Son çalışma ise Kevser Seven tarafından yapılan "Stalin'in Darağacında Bir Tatar Aydınının Portresi Muhammed Fatih Kerimi ve Ceditçilik Hareketi" adlı eserin kitap değerlendirmesidir. Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin bu sayının ortaya çıkmasında emek sarf eden ve değerli vakitlerini bize ayıran başta yazarlara, hakemlere, maddi manevi katkı sunan tüm dostlarımıza müteşekkirimiz. Editör Kurulu Adına

**Editör Kurulu Adına
Prof. Dr. Fatih ÜNAL**

FROM EDITORS

Dear readers,

This issue of the Journal of Turkish Historical Research, which has been published in the field of General Turkish History for nine years, includes 4 original articles, 1 conference paper, 1 translation and 1 book introduction. The first article of this issue is Derya Coşkun's "From Command in Ilkhanids to Kuregenship: The Life Of Emir Hüseyin". In this study, the author discusses Emir Hüseyin's life from commander to kuregenship in the Ilkhanids and his political activities during the Khans period. Another study is Murat Serdar and Sedat Sayın's "A Strong Woman in hhe Kitan Empire: Empress Yingtian". In this study, the authors talk about the political history of the Khitan empire and the influence of Khitan aristocratic women on the state and their general characteristics. In addition, information about Empress Yingtian's life and her influence on the state administration is given. Kaan Akar's "A Commercial Crisis in The Middle Ages: The Bulgarian Market Question (894-897)", the study deals with the market problem in the Danube Bulgarian State and the subsequent trade war. Our last research article was written by Nazlı Paşalı under the title "Notes On The Travelogue Of Yelü Chucai". In this study, the author evaluates the notes of Yelü Chucai, the clerk of Genghis Khan, which shed light on the period. Another study published after our research articles is the conference paper prepared by Mehmet Akif Erdoğan. This paper was published with the title "How The Turks Of Turkey Did Perceived The Muslim Kazakhs Of Central Asia In The 20th Century?". In the paper, the perspective of the Turks of Turkey on the Muslim Kazakhs of Central Asia in the 20th century was evaluated. Umut Yolsever's article "The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics Economy, Society," translated into Turkish as " Kara Ölümün Altın Orda Üzerindeki Etkisi: Siyaset, Ekonomi, Toplum, Medeniyet " has been translated into Turkish. The last study is the book review of the work titled "Portrait of a Tatar Intellectual in Stalin's Gallows Muhammad Fatih Kerimi and Jadidism Movement" by Kevser Seven.

We are grateful to the authors, referees, and all our friends who contributed financially and emotionally to the production of this issue of the Journal of Turkish Historical Studies. On behalf of the

**On behalf of the Editorial Board
Prof. Dr. Fatih ÜNAL**

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 11.12.2023

Makale Kabul | Accepted: 28.03.2024

Atıf | Cite as: Derya Coşkun, "İlhanlılarda Komutanlıktan Küregenliğe Emir Hüseyin", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(1), Haziran 2024, s. 1-11.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1403430>

İLHANLILARDA KOMUTANLIKTAN KÜREGENLİĞE EMİR HÜSEYİN

Derya COŞKUN*

Öz

Türkçede güveyi anlamına gelen *Küregen*, Moğolların Cengiz soyundan gelen Moğol prensesleriyle evli kişiler için kullanılan bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Moğollar sonrası Timurlularda da görülen bu unvanın küregenlere devlet idaresinde belirli imtiyazlar sağladığı görülmektedir. Bu bağlamda evlendiği kişi dolayısıyla diğer küregenlerden farklılık arz eden ve dikkat çeken isimlerden biri hiç şüphesiz Celâyirli Emir Hüseyin'dir. Onu diğer küregenlerden ayıran bazı durumlar söz konusudur. Bunlardan ilki, sırasıyla Gazan Han, Olcaytu Han ve Ebu Said Bahadır Han olmak üzere üç farklı hükümdar döneminde çeşitli hizmetlerde bulunmuş olmasıdır. Diğerisi ise Moğol tarihinde ilk defa bir emirin Horasan'ın yönetimine getirilmesi durumudur. Zira Horasan ikinci hükümdarlık merkezi olması hasebiyle genellikle şehzadeler tarafından idare edilen bir bölgedir. Fakat bu durum Emir Hüseyin'le beraber değişmiş, Horasan'ın idaresi ilk defa bir emire bırakılmıştır. Bu bağlamda makale, Emir Hüseyin'in İlhanlılarda komutanlıktan küregenliğe hayatını ve Hanlar dönemi siyasi faaliyetlerini konu edinecektir.

Anahtar Kelimeler: Küregen, Horasan, Olcatay, Olcaytu Han, Ebu Said Bahadır Han

FROM COMMAND IN ILKHANIDS TO KUREGENSHIP: THE LIFE OF EMIR HÜSEYİN

Abstract

The word "Küregen" in Turkish, meaning son-in-law, emerges as a title used for individuals who married Mongol princesses descending from the lineage of Genghis Khan during the Mongol era. This title, encountered frequently during both the Mongol and Timur periods, granted certain privileges in the administration of the state to those with the Küregen title. Thus, the Küregen title, acquiring a political identity, was notably used as a significant power among the Mongols. One of the most remarkable figures in this regard is undoubtedly Emir Hüseyin of the Jelayirids. There are some distinctive aspects that set him apart from other Küregens. The first of these is his service during the reigns of three different rulers, namely Ghazan Khan, Oljeitu Khan, and Abu Sa'id Bahadır Khan. Another distinctive feature is that, for the first time in Mongol history, an emir was appointed to govern Horasan. As Horasan was generally administered by princes due to being the second administrative center, this was a significant departure from the norm. However, with Emir Hüseyin, the administration of Horasan was entrusted to an emir for the first time. In this context, the article will focus on Emir Hüseyin's life,

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, derya.coskun@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7161-5430.

transitioning from being a commander to Küregen in the Ilkhanate, and his political activities during the Khanate period.

Keywords: Kuregen, Horasan, Oljeitu, Oljeitu Khan, Abu Said Bahadur Khan

Giriş

Küregen (کورگن), Türkçe güveyi anlamına gelmekte olup Göktürk ve Uygur metinlerinde “küdegü” olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime, manasını aynı şekilde muhafaza etmenin yanı sıra bugünkü Türk lehçelerinde “küz’â (Şor, Sağay, Koybal, Kaç), küyâ (Tobol, Tara, Küyerik), küyö (Kırgız), küyöü (Kazak), kiyeyü (Kazan, Başkurt, Tümen), küyäv (Karaim), güyü (Kırım), gäjoä (Gagavuz), küyü (Altay), kütiiö (Yakut), küre (Çuvaş)” şeklinde telâffuzlara da sahiptir¹. “Küd (korumak)” kelimesinin “-agü” ekinin birleşiminden oluşan “Küdagü” kelimesi de damat anlamına gelmektedir. Moğolcada kayınbirader anlamına gelen “Kü-r-degü” kelimesindeki “-r” sesinin düşmesi sonucunda oluşmuş bir sözcük olarak da karşımıza çıkmaktadır². Uygur Türkçesindeki küden (misafir, konuk), Kıpçak Türkçesinde “küyegü/ küyev (güveyi)” Kırgızca köyüö (damad, genç koca) ifadelerin hepsi “Küregen” kelimesini işaret etmektedir³. “Küre” ve “gen” sözcüklerinden oluştuğu tahmin edilen bu birleşim, kaçmak manasına da gelmektedir. Bu kelime ekseriyetle Orta Asya’daki Türk Moğol devletlerinde kullanılmaktadır⁴. “Küda (bağırarak, çağırarak, gürültü etmek)”, “kü+de+gü (bağırarak, çağırarak)” demektir⁵. Moğolca karşılığı ise “sine kürgen/küregen” dir⁶.

“Küreken, Güregen, Güreken, Gurkan” kelimeleri özellikle Moğollar’da kullanılmakta olup “Cengiz Han soyundan gelen kızlarla evlilik yapan erkek, damat” manası taşımaktadır. Bu unvana sahip olan kişiler devlet idaresinde önemli görevlere getirildiğinden herkes bu unvana layık görülmemektedir⁷.

Emir Hüseyin Kimliği ve Küregen Olma Süreciyle İlgili Tartışmalar

Emir Hüseyin, Geyhatu Han’ın emirü’l ümeralarından Celâyirli kabilesine mensup Akbuka Noyan’ın oğlu, İlkan Noyan’ın ise torunuydu. Akbuka Noyan, Argun Han’ın kızı Gazan Han’ın ise kız kardeşi olan Olcatay hatunla evlenmek suretiyle İlhanlı damadı olmuş ve Küregen lakabını oğlundan önce kullanmıştı. Emir Hüseyin de ilerleyen süreçte İlhanlı damadı olmak suretiyle küregen lakabını kullanacaktır⁸. Emir Hüseyin, babası

¹ Abdülkadir İnan, “Güvey”, *Türkiyat Mecmuası*, S. 9, İstanbul 1951, s. 139.

² İnan, s. 139; Gerhard Doerfer, *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen*, Franz Steiner Verlag GMBH, C. 4, Weisbaden 1975, s. 396

³ Tuncer, Gülensoy, “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1973-1974, s. 298.

⁴ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford At The Clarendon Press, London 1972, s. 703; Özdemir Nutku, “Damad”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 434.

⁵ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 400.

⁶ Tuncer, Gülensoy, “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar”, s. 299.

⁷ Kaan, Akar, *Türkistan Sözlüğü: 6. 19. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve İstılahlar*, Porsuk-Kültür Yayınları, Eskişehir 2021, s. 469.

⁸ Fahrüddin Ebü Süleyman b. Tacüddin Benâketî, *Ravzatu Evlâu’l-Elbâb fî Mârifeti’t-Tevârîh ve’l-Ensâb*, Nşr. Câ’fer Şi’âr, Tahran 1348, s. 447.

Akbuka Küregen gibi Müslümanlığı seçmiş, dönemin önde gelen tarikat şeyhlerinden Şeyh Sefiyü'd-din Erdebili'nin müridi olmuştur⁹.

Akbuka Noyan ve oğlu Emir Hüseyin'in küregenlikleri ile ilgili dikkat çekici birtakım kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre Argun Han'ın kızı olan Olcatay Hatun hem Akbuka hem de Akbuka'nın ölümü sonrası onun oğlu Emir Hüseyin'le evlenmiştir¹⁰. Bu konu tartışmalı olmakla beraber Moğol yasaları ve İslamiyet arasındaki bazı tezatlıkları da karşımıza çıkarmaktadır. Moğol yasaları çerçevesinde bu durum gayet olağan kabul edilebilirken İslamiyet böyle bir uygulamayı helal kabul etmemektedir. Zira İslamiyet'te muharremât¹¹ dairesi dâhilinde babaların evlendiği kadınlarla evlenmek; “*edepsizlik, iğrenç bir fül ve kötü bir yol*” olarak nitelendirilmektedir¹². Emir Hüseyin'in Müslüman olması dolayısıyla İslamiyet'in yasaklamış olduğu bir evliliğin meydana gelmiş olma ihtimali¹³ imkânsız görünmekteyse de bu durum tam tersi yönde de seyretmiş olabilir. Zira Moğollar, babalarının ölümleri sonrasında üvey anneleriyle evlenebiliyorlardı¹⁴. Bu duruma örnek olarak Doğu Çağataylardan Dost Muhammed Han'ın babasının dul eşlerinden birine âşık olarak evlenmesi gösterilebilir¹⁵.

⁹ İbn-i Bezzâz, *Safvetu's-safa*, Nşr. Gulamreza Tabatabâi Mevd, 1376 hş., s.349.

¹⁰J. B. Van Loon, *Ta'rih-i Shaikh Uwais (History of Shaikh Uwais)*, Lahey 1954, s. 7; Patrick Wing, *The Jalayirids (Dynastic State Formation in the Mongol Middle East)*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016, s. 6; Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *SAD* 1/1969, s. 1-147, Ankara, 1970, *SAD*, 1/13.

¹¹ Fahreddin Atar, “Muharremât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 6-8; Şamil Dağcı, “İslâm Aile Hukukunda Evlenme Engelleri II”, *AÜİFD*, C. XLI (2000), s. 143.

¹² en-Nisâ 4/22; Atar, “Muharremât”, s. 6-8.

¹³ Cahiliye dönemi Arapları arasında leviratusun, öz olmayan dul anneyle evlenme şekliyle yaşatıldığı ve bu tür evliliğe *Zevacü'l Makt* denildiği fakat İslamiyet'le bu durumun ortadan kalktığı görülmektedir. Bkz; İbn Fazlan, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahu İbn Fazlan Seyahatnamesi*, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 115-116.

¹⁴ Sir John Mandeville, *The Book of Marvels and Travels*, Trans. and not. Anthony Bale, Oxford University Press, 2012, s. 161; Hülâgü, babasının ölümü sonrası hükümdar olduktan sonra yasalara uygun olarak babasının dul eşleriyle evlenmiştir. Bu eşlerden biri de Kereyit kabilesine mensup üvey annesi Dokuz Hatun'dur. Aynı olay Geyhatu zamanında da görülmektedir. Geyhatu, babası Abaka'nın ölümünden sonra Kirman hâkiminin kızı olan Padişah Hatun ile Kereyit kabilesine mensup Uruk Hatun adlarındaki üvey anneleriyle evlenmiştir. Argun Han'ın oğlu Gazan Han da babasının ölümü sonrası üvey annesi Bulugan Hatun'u, hem de amcası Geyhatu'nun dul eşi Döndü Hatun'u nikâhına almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Reşidüddin Fazlullah, *Camiu't Tevarih, (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipur Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 4, 75, 150, 176, 196; Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, (İlhanlılar Devri 1220-1350)*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 427; Ercan Gördeğir, “İlhanlı Hükümdarlarının Leviratus Geleneğine Uygun Evlilikleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XLIII, (2019), s. 1330-1333; Ahmet Kütük, “Türk/Moğol Devlet Ve Toplum Töresinde Levirat Evlilikler Ve Uygulama Esasları”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), 2022. Moğol hanına misafir olan Carpini de bu tarz evliliklerle ilgili çarpıcı bilgiler vermiştir. Batu Han (1227-1256) zamanında Rus prensi Andreas'ın Moğollar tarafından öldürülmesi üzerine onun kardeşi, maktulün eşiyle (yengesi) birlikte hanın huzuruna gelerek handan ülkelerini işgal etmemesini talep etmişti. Batu Han buna karşılık Andreas'ın kardeşine, dul kalan yengesiyle evlenmesini şart koşmuştu. Seyyahın anlatımına göre adam ve kadın evlenmektense ölmeyi tercih ettiklerini söyleyince Moğollar ikisini de yakalayıp bir yatağa yatırmış ve cebren birleşmeye zorlamışlardır. Bu olay Moğollarda görülen evlilik usullerinin en dramatik örneklerinden biridir. Bkz; Plano Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, Çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 47.

¹⁵ Muhammed Bilal Çelik, *Yarkent Hanlığının Siyasi Tarihi*, IQ Yayınları, İstanbul 2013, s. 101. Dost Muhammed Han'ın olayı şu şekilde anlatılmaktadır: ...han nihayet sarhoşluktan sendeleyerek elinde kılıcı ile Mevlana Muhammed Attar'a geldi ve ona dedi: “Annemle evlenmek istiyorum; meşru mudur, değil

Moğol toplumunun aile yapısı ve evliliklerine bakıldığında Moğol erkeklerinin çok sayıda hanımı olduğu göze çarpmaktadır. Öyle ki bazı Moğol hanlarının yüze yakın hanımı olduğu ifade edilmektedir. Öz anne, kızları ve öz kız kardeşleri dışında bütün akrabaları ile evlenebilen Moğollar, kardeşlerinden birinin vefatı durumunda onun eşiyle de evlenmek zorundaydılar. Bir çeşit levirat olan bu tarz evliliklere ek olarak da üvey oğlu olan dul kadın, üvey oğlunun onunla evlenme durumu söz konusu olabileceğinden eşinin ölümü sonrası başka biriyle kolaylıkla evlenemezdi¹⁶. Bu bilgiler çerçevesinde değerlendirildiğinde Emir Hüseyin her ne kadar İslam dinini benimsemiş olsa da Moğol gelenekleri çerçevesinde üvey annesiyle evlenmiş olabilir. Zira İslamiyet ve Cengiz Yasası arasında kalan Moğol evliliklerinin alt yapısına bakıldığında Cengiz Yasalarının önemli ölçüde etkili olduğu görülmektedir. Emir Hüseyin'in üvey annesiyle evlenemeyeceğini savunan birtakım çalışmalarda evlendiği kişinin Argun Han'ın diğer kızı olabileceği ihtimali öne sürülmüşse de bu düşünce akla pek uygun gelmemektedir. Zira Argun Han'ın ikinci bir kızından hiçbir kaynak bahsetmemekle beraber bu kızın adı hakkında da herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Dolayısıyla Argun Han'ın ikinci bir kızı olduğu şüphesi asılsızdır.

İlhanlı Hâkimiyet Sürecinde Küregen Olarak Emir Hüseyin

Emir Hüseyin, 1295 yılında babasının Baydu yanlısı Emir Konckıbal'ın tahrik ve teşvikleri sonucu öldürülme sürecine kadar onun hizmetinde bulunmuştur. Babasının ölümü, onun hayatında bir dönüm noktası olmuş ve Celâyir kabilesinin beyi olarak siyasi arenada yerini almıştır. Tam bu sırada İlhanlı tahtında da bir değişiklik meydana gelmiş ve Şehzade Gâzân, Han olmak suretiyle İlhanlı tahtına oturmuştur. Gâzân Han, ilk olarak Akbuka Noyan'ın ölümüne neden olan Konckıbal'ı yakalamış ve onu, çocukları Hüseyin ile Musail'e teslim etmiştir. Hüseyin ile Musail de Konckıbal'ı öldürerek babalarının intikamını almışlardır. İlhanlı idarecileri hususunda da değişiklikler yapan Gâzân Han, Şehzade Olcaytu'yu Horasan'a göndermiştir. Şehzade Olcaytu'ya atabey olarak da Emir Hüseyin'i görevlendiren Gâzân Han, Emir Musail'i de aynı şekilde Olcaytu'nun emrine vermiştir¹⁷. Emir Hüseyin atabeylik görevini, 1304 yılı Gâzân Han'ın ölümüne kadar sürdürmüş, Gâzân Han'ın vefatı sonrasında da Olcaytu'nun Han olmasında birinci dereceden etkili isimlerden biri olmuştur. Şehzade Olcaytu 19 Temmuz 1304 tarihinde

midir?" Dervişlerin en bilginlerinden biri ve çok dindar bir adam olan Mevlana şu cevabı verdi: "Senin gibi birisi için meşrudur." Böylece han hemen düğün hazırlıkları yapılmasını emretti. Fakat düğün gecesi rüyasında siyah bir ata binmiş halde babasını gördü; ona doğru gelip dedi: "Ey rezil! Biz bir yüzyıldan beri Müslüman iken, sen dininden döndün ve kâfir oldun." Babası kaburgasının altına bir ok attı, sonra attan inerek elini bir demliğin altına sürdü ve onunla hanın yüzünü karaladı. Han, o anda telaşla uyandı. Nefes nefese ve pişman bir halde annesinin evinden fırladı ve yıkandı. Sonra bir tarafında devamlı bir ağrı hissetmeye başladı; sabahleyin ise ateşe dönüştü. Halk, Mevlana Muhammed Attar'a gitti ve dedi: "Fetvayı veren sendin." Han dedi: "Mevlana'yı suçlamayın; çünkü fikrini sorduğumda yedi kişiyi öldürmüş durumdaydım, zavallı molla ne yapabilirdi?" Fakat Mevlana dedi: "Sana fetva vermedim; kısaca evliliğin senin gibi bir kâfir için meşru olduğunu söyledim. Mirza Muhammed Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşîdî*, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 253-254.

¹⁶ Carpini, s. 47.

¹⁷ Ebûbekr el-Kutbî el-Eherî, *Târîh-i Şeyh Uveys*, Nşr. J. B. Van Loon, Lahey 1954, s. 146; Reşîdüddin Fazlullah, *Tarih-i Mübarek-i Gazanî*, Nşr. Karl Jahn, (Geschichte Gazan Han's) London 1940, s.36; Hamdullah Müstevfî, *Zeyl-i Tarih-i Güzide*, Nşr. İrec Afşar, Tahran 1372 hş., s. 595; Spuler, s. 570; Şîrin Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, Tahran 1093, s. 9.

tahta oturduğu sırada ön taraflarda saf tutan emirlerden biri de Emir Hüseyin'dir¹⁸. Olcaytu, han olmasının hemen akabinde görev dağılımı yaparken Emir Hüseyin'i İlhanlı incülerinden¹⁹ sorumlu olarak görevlendirmiştir²⁰. Bu görevi ulus beyi sıfatıyla devralan Emir Hüseyin, devlet işlerini Tebriz'de babasının adıyla anılan Akbuka sarayından idare etmeye başlamıştır. Olcaytu Han'ın Tebriz'e geldiği ilk gün Emir Hüseyin tarafından misafir edildiği sonrasında da kendi sarayına geçtiği görülmektedir. Bu davranış bile Olcaytu Han'ın Emir Hüseyin'e verdiği değeri anlamamız açısından önemli bir ayrıntıdır. Birçok bürokrat ve elçiyi de kendi sarayında ağırlayan Emir Hüseyin'in Olcaytu Han'a vermiş olduğu destek ortadadır. Bu kadar geniş bir perspektiften Olcaytu Han'a destek olan bir emirin bütün yarlıglarda mührünün olması ve devlet içindeki söz hakkı olağan bir durumdur²¹. Emir Hüseyin, icraatlarının yanı sıra Han'ın damadı olması sebebiyle de ayrı bir saygı görmüştür²².

İlhanlı Askeri Faaliyetleri Çerçevesinde Emir Hüseyin Küregen

Emir Hüseyin'in askeri anlamdaki ilk faaliyeti, 1306-1307 yılında Sultan Olcaytu Han tarafından Gilân'ın²³ fethine gönderilmesi olmuştur. Mahalli idareciler tarafından yönetilen Gilân, elverişsiz coğrafi yapısı sebebiyle İlhanlı hâkimiyeti altına alınamamıştır. Bu sebeple Olcaytu Han, Gilân'ın alınması için Emir Hüseyin öncülüğünde bir ordu sevk ederek burayı İlhanlı topraklarına katmayı başarmıştır²⁴.

Olcaytu Han'ın 1313 yılı Şam seferinde de yine Emir Hüseyin'in olduğu görülmektedir. Fakat bu sefer sırasında savaşmaya gerek kalmadan halk kendi isteği doğrultusunda teslimiyet bildirmiştir. Şam'ın İlhanlı topraklarına katılmasıyla beraber

¹⁸ Seyyid Hamidüddin Muhammed b. Burhaneddin Handşah b. Kemaleddin Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, C. V, Tahran (t.y.), s. 424-425; Şahâbuddin Abdullah b. Fazlullah Şirâzî Vassaf, *Tecziyetu'l-emsâr ve Tecziyetu'l-âsâr*, Neşr. Muhammed Mehdî İsfahânî, Tahran 1338hş., vr. 467.

¹⁹ Eski Uyurca ve Moğolca belgelerde *ençü*, *inçü*, *ençi* şekillerinde yazıldığı ve çeşitli sözlüklerde “*emlâk-i hâssa; köle, esir, kul; miras; çeyiz*” anlamlarına karşılık geldiği görülmektedir. Kelime İlhanlılar'da daha çok hükümdarın ve hükümdar ailesinin özel emlâkiyle buralarda yaşayan esir ve kulları ifade etmek için kullanılmış ve bu emlâkle ilgilenen görevlilere *incü* veya *incû* denilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Osman Gazi Özgüdenli, “İncü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 281.

²⁰ Vassaf, vr.470-471; Henry H. Howorth, *History of the Mongols (From the 9th to the 19th Century)*, C. III, London 1880, s. 534-536; Sümer, s. 1-147.

²¹ Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed Ali Kâşânî, *Târîhî Olcaytu*, Nşr. Mahin Hambly, Tahran 1343, s. 83-175, 270; Şehabeddin Abdullah b. Lutfullah b. Abdürreşid b. Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, Nşr. Hânâbâ Beyânî, Tahran 1317hş., s. 67; Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Moğûl ez Hamle-i Çengîz tâ Teşkil-i Devlet-i Teymûrî*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1388, s. 308.

²² Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s. 67; el-Eherî, s. 149.

²³ Gilân, doğuda Mâzenderan batıda Doğu Azerbaycan kuzeyde Hazar Denizi ve Azerbaycan güneyde Zencan ile çevrelenmiştir. Sefîdrûd nehri tarafından iki ayrı bölgeye ayrılan Gilân'da nehrin sağ tarafı Biyepiş (nehrin berisi) sol tarafına ise Biyepes (nehrin ötesi) olarak adlandırılmıştır. Biyepiş'in merkezi Lâhicân iken Biyepes'in merkezi ise Reş'tir. Burası genellikle dağlar ve ormanlardan oluşan bir bölgedir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Spuler, s. 1137-1138; Ali Ekber Dihhudâ, *Lugatnâme*, C. XXIII, s. 643-644; Cl. Huart, “Gilân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. IV, TDV Yayınları, İstanbul 1945, s. 782; Derya Coşkun, “Taberistan ve Mâzenderân Adları Üzerine Bir Araştırma”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12 S. 64 Haziran 2019, s. 197.

²⁴ Kâşânî, s. 66; Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, s. 70-76; Gıyasüddin Hândmîr b. Hâce Humâmüddîn Muhammed b. Hâce Celaleddin Muhammed el Huseynî Hândmîr, *Târîh-i Habîbu's-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, C. III, Tahran 1353hş., s. 191-194; Beyânî, s. 9; Aştîyânî, s. 311-313.

sınırlar genişlemiş, dolayısıyla da sınır idarelerinde değişimler meydana gelmiştir. Bu bağlamda Emir Hüseyin, Arran ve Şirvan'ın idarelerinde görevlendirilmiştir. Olcaytu Han ile Emir Hüseyin arasındaki sıkı ilişki Emir Hüseyin'in kızı Suyurgatmış Hatunu kendi nikâhına almasıyla daha da güçlenmiştir²⁵. Öyle ki bu sıkı bağ, Olcaytu Han'ın Ocak 1317 tarihinde ölümü sonrasında da devam etmiştir. Emir Hüseyin, Olcaytu'nun ölümü esnasında Bağdat'ta Ebû Said Bahadır Han²⁶ ise Horasan'da bulunuyordu. Ebû Said Bahadır Han'ın babasının ölümü sonrasında İlhanlı tahtına geçmesiyle İlhanlı siyasi hayatında bambaşka bir dönem başlamıştır²⁷.

Yesâvur İsyanı Sürecinde Emir Hüseyin Küregen

Ebû Said Bahadır Han'ın tahta çıktığı ilk yıllar kargaşa dönemleriydi. İlhanlı hâkimiyet alanı olan birçok noktada isyanlar baş gösterdi. Bu isyanlardan en önemlisi Şehzade Yesâvur isyanıdır. Şehzade Yesâvur, uzun süredir İlhanlılara karşı uygulamak istediği isyan girişimini Ebû Said Bahadır Han'ın küçük yaşta olması hasebiyle gerçekleştirmiştir. Olcaytu Han'ın yarlığını getirirken gevşek davranması dolayısıyla Nekûderilere mensup bir komutanı öldürerek ilk isyan girişiminde bulunan Şehzade Yesâvur, bu davranışı dolayısıyla Ebû Said Bahadır Han'ın tepkisini çekmişti²⁸.

Olcaytu Han zamanında beraberindekilerle Moğolistan'dan ayrılarak Ceyhun (Amuderya) Nehri'nden geçen Şehzade Yesâvur, Herât'a²⁹ kadar gelmiş ve Herât için bir

²⁵ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s. 104-105; Aştîyânî, s. 320-321; Beyânî, s. 9.

²⁶ Ebû Said Bahadır Han, 3 Haziran 1305 tarihinde Olcaytu Han'ın dördüncü eşi olan Hacı Hatun'dan dünyaya gelen oğludur. İlhanlı Devletinin önde gelen komutanlarından Uygur asıllı Sevinç Aka, onun atabeyliğine atanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu İnceleme ve Çeviri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bilimdalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992, s. 84; Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 49/1 Ankara 2009, s. 37; Derya Coşkun, "Ebu Said Bahadır Han'ın Atabeyi: Uygur Türk'ü Sevinç Aka", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 75, 2023, s. 55-61.

²⁷ Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Ebu Bekir Şebânkârî, *Mecmâu'l ensâb*, (Muheddis Haşim), Emir Kebir Yayıncılığı Tahran 1376, s. 273; Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s. 119-123; Hândmîr, C. III, s. 196-198. Şehabeddin Abdullah b. Lutfullah b. Abdürreşid Hafız Ebrû, *Penç Risale-i Tarihi der bere-i Havadis-i Deveran-ı Emir Timur: Cinq opuscules de Hafız-i Abru Concernant l'histoire de l'Ira*, (Trc. Felix Tauer), Prague, Ferhengistan-ı Ulum-ı Çekoslov 1959, s. 31; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 426.

²⁸ Hâfız Ebrû, *Tarih-i Selâtin-i Kert*, s. 145-146; Derya Coşkun, *Herat'tan Yükselen Işık Kert Hanedanlığı*, Kitabevi, İstanbul 2020, s. 163.

²⁹ Antikçağda kurulduğu tahmin edilen Herât, tarih boyunca birçok siyasi yapıya ev sahipliği yapmış önemli merkezlerden biridir. Yoğun bir siyasi geçmişe sahip olan bu merkez, çağdan çağa farklı isimlerle anılmıştır. Öyle ki eskiçağlarda *Aria*, *Hayoru*, *Hareva*, *Hayerova*, *Hariova*, *Haraiva*, *Heroyve* şeklinde adlandırılırken Ortaçağ'a geçişle beraber Arap, Bizans ve Grek kaynaklarında sırasıyla *Hare*, *Harev*, *Apella*, *Apela*, *Vice*, *Bactria* ve *Chaira* olarak ifade edilmiştir Şehrin kuruluşuna dair farklı bilgiler mevcut olmanın yanı sıra en bilineni; Herât'ın Makedonya Kralı Büyük İskender tarafından Aria adıyla kurulmuş olabileceği ve başkentinin de Alexandra olduğudur. Muhtemelen bu bilgi dolayısıyla kaynakların bazılarında Herât'a *Harî* (*Herî*) *İskenderiyesi* ifadesi kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Seyfi-i Herevî İbn Ya'kûb, *Târîhnâme-yi Herât*, Nşr. M. Zübeyr es-Sıddıkî, Calcuta 1944, s. IV; Veli Şah Behre, *Herât Neginî Horasan*, Afganistan 1391, s. 1; *The Cambridge History of Indiana: Ancient Indiana*, Ed. E. J. Rapson, C. I, University Press, Cambridge 1922, s. 327; Dietrich Brandenburg, *Herât Eine Timuridische Hauptstadt*, Akademishche Druck-Verlagsanstalt, Graz Austria 1977, s. 1; F. Justi, *The Life and Legend of Zarathushtra*, Avesta, Pahlavî and Ancient Persian Studies, Ed. Shams-ul Ulema Dastur Peshotanj, Behram J., Sanjana, P.H.D, Strazburg 1904, s. 154; . N. Frye, "Harât", *The Encyclopaedia of Islam*, Ed. B. Lewis,

tehdit oluşturmaya başlamıştı. O sırada Herât hâkimi olan Melik Gıyaseddin Kert, kaleyi şehzadeye teslim etmeyerek savunmaya başladı. Bu durumu öğrenen Sultan Ebû Said Bahadır Han, Emir Hüseyin komutasındaki bir orduyu acil olarak Mâzenderan'a gönderdi. Rey'e gelen Emir Hüseyin, keşif yapması için gönderdiği bir elçi vasıtasıyla Yêsâvur'un kalabalık ve güçlü bir orduyla hareket ettiğini haber alınca ilerlemekten vazgeçerek bir süre beklemeyi tercih etti. Bu sırada da Ebû Said Bahadır Han'a haber göndererek Yesâvur isyanının bastırılması için yardımcı kuvvete ihtiyacının olduğunu belirtti³⁰. Emir Hüseyin, ek bir kuvvet tarafından desteklenmediği sürece bu mücadelenin kaybeden tarafı olacağını farkındaydı. Ebû Said Bahadır Han'ın gönderdiği ek kuvvet Rey'de bekleyen Emir Hüseyin'in ordusuyla birleşti. Durumdan haberdar olan Şehzade Yesâvur, kendi emirleri ile istişarede bulunarak aceleyle geri çekilme kararı aldı. Bu sırada da birçok malı Herât civarında bıraktı. Melik Gıyaseddin Kert de ganimetleri Emir Hüseyin'e verdi. Şehzade Yesâvur'u takibe koyulan Emir Hüseyin, yollarda Şehzade Yesâvur'a ait birçok mal ve eşya ile karşılaştı. Bu durum Emir Hüseyin'in askerlerinin eline bol miktarda ganimet geçmesini sağladı. Şehzade Yesâvur ve adamları Nişabur'a geçip buradaki halka baskı ve işkence yapmak suretiyle haraç almaya çalışılırsa da Emir Hüseyin'in ordusuyla gelmekte olduğunu öğrenince telaş içinde buradan ayrıldılar. Meşhed'e gelerek karargâh kuran Şehzade Yesâvur, Meşhed hâkimi Emir Bedreddin'den bazı taleplerde bulundu. Bu taleplerin yerine getirilmesi durumunda da kimsenin canına dokunmadan Meşhed'den ayrılacağını bildirdi. Meşhed hâkimi onun istekleri doğrultusunda ona 500 koyun, 300 harvar un, 500 harvar arpa vermenin yanı sıra onun diğer ihtiyaçlarını da temin etti. İsteklerine kavuşan Şehzade Yesâvur, buradan ayrılarak Câm taraflarına gitti. Şehzade Yesâvur her ne kadar sürekli kaçış halindeyse de Emir Hüseyin de durmaksızın onun peşindeydi. Şehzade Yesâvur, yaklaşık 2000 kişilik bir kuvveti Herât'a göndermiş, Melik Gıyaseddin Kert şehri yeniden savunmaya geçmişti. Herât'ın kuşatıldığı haberini alan Emir Hüseyin, Melik Gıyaseddin Kert'e destek olmak için Herât'a gelmişti³¹. Bir ay boyunca süren kuşatmadan herhangi bir sonuç elde edemeyen Şehzade Yesâvur'un kuvvetleri kuşatmayı kaldırarak Gersir'e çekildiler. Böylece Horasan'ın hâkimiyeti Emir Hüseyin Küregen'e geçmiş oldu. Emir Hüseyin bu isyanı sonlandırmak için Çağatay Şehzadesi Kepek Han'dan 4000 kişilik bir yardımcı kuvvet istemişti. Kandahar'da yakalanan Yesâvur'un kuvvetleri burada dağıtıldı. İsyân, Şehzade Yesâvur'un öldürülmesiyle son bulmuştur. Böylece Horasan'daki kargaşa son bulmuş bölgede yeniden İlhanlı hâkimiyeti yeniden tesis edilmiş oldu³².

Horasan Hâkimliğine Atanan İlk Komutan Olarak Emir Hüseyin Küregen

V. L. Menage, Ch. Pellot and J. Schacht, C. III, Architecture East and West, London 1996, s. 177; Turgun Almas, *Uygurlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 206; Zeki Velidî Togan, "Herât", *İA*, C. V-1, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 429-442; Kürşat Yıldırım, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003, s. 96; Togan, s. 429-442.

³⁰ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s. 131-133; Hândmîr, C. III, s. 201-203; Aştîyânî, s. 330-331; Spuler, s. 133; J. A. Boyle, "Dynastic And Political History Of The Ilkhans", *The Cambridge History Of Iran*, C. V, s. 303-421.

³¹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s. 133-134, 152-153, 157-158; Hândmîr, C. III, s. 201-204; Beyânî, s. 9-10; Spuler, s.133-134.

³² Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih-i Reşîdî*, s. 158; Mîrhând, C. V, s. 502-503; Beyânî, s.11-12; Spuler, s.135.

Emir Hüseyin, Şehzade Yesâvur isyanını bastırdıktan sonra İlhan Ebû Said Bahadır Han nazarında ve İlhanlı Devleti'nde daha fazla itibar kazandı. Ebû Said Bahadır Han 'ın çocukluğundan itibaren onunla beraber Horasan'da hizmetler veren Emir Hüseyin, uzun süre bölgede bulunmasından dolayı Horasan'ı yakından tanıyan deneyimli bir emirdi. Bu nedenle olsa gerek Ebû Said Bahadır Han, o zamana kadar uygulanan İlhanlı Devlet idaresi geleneğinin dışına çıkmak suretiyle 1318 yılında Horasan hâkimliğine getirildi³³. Ebû Said Bahadır Han 'ın erkek çocuğu yoktu ve diğer İlhanlı şehzadelerinin sadakatinden de emin değildi. Bunun yanı sıra bahsedildiği üzere Emir Hüseyin Küregen, Ebû Said'in şehzadelüğünden itibaren onun yanında bulunmuş, değerli hizmetler vermiş, devlete olan sadakati konusunda şüphe edilmeyen ayrıca "damat" konumunda bulunan bir emir idi. Bütün bu nedenlerle İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devam edegelen bir gelenek Ebû Said Bahadır Han 'ın Horasan hâkimliğine bir İlhanlı şehzadesini değil de Celayirli Emir Hüseyin Küregen'i tayin etmesi ile İlhanlı Devletinin kuruluşundan itibaren şehzadelerin ana merkezi olarak bilinen Horasan'ın idaresi ilk kez bir emire verilmiş oldu. Emir Hüseyin'in Horasan hâkimliği yaklaşık bir yıl sürmüş, bu bir yılın sonunda da hastalanarak 1321 yılında da vefat etmiştir. Cenazesi Tebriz'e getirilerek burada defnedilmiştir³⁴.

Sonuç

Moğol prensesleriyle evlenerek Küregen lakabı alan emirler, devlet içinde söz hakkına sahip olma imtiyazı kazanmışlardır. Hiç şüphesiz bunlardan biri de Emir Hüseyin Küregen'dir. Gazan Han ve Olcaytu Han'ın kız kardeşleriyle evlenerek İlhanlı Devletinde sahip olduğu hakları ve yetkileri sağlam bir zemine oturtmayı başaran Emir Hüseyin, devlet idari mekanizmasındaki bütün yarlıglarda mühür hakkına sahip olması nedeniyle diğer küregenlerden farklı bir noktada yer almaktadır. Cengiz yasaları ile İslamî kurallar arasında sıkışan evliliği dolayısıyla kaynakların bile temkinli yaklaştığı bu emir, babasının dul hanımıyla evlenmesi dolayısıyla araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Oysaki Moğol tarihine bakıldığında buna benzer örneklerin fazlalığı bu olaya bakışı olağan bir durum gibi gösterse de İslamî çerçevede değerlendirildiğinde pek de kabul edilebilir bir durum olarak gözükmemektedir. Emir Hüseyin, uzun yıllar İlhanlı Devleti'ne gerek idarî gerekse askerî anlamda büyük hizmetlerde bulunmuş bir şahıstır. Özellikle Şehzade Yesâvur isyanı gibi Horasan'ın kaderinde belirleyici bir olayın ortadan kaldırılmasının ana kahramanı olan Emir Hüseyin, Horasan'ın hâkimliğine atanan ilk emir olması dolayısıyla da dikkatleri üzerine çeken bir isim olmuştur. Zira onun zamanına kadar ikinci imparatorluk merkezi kabul edilen Horasan gibi değerli bir coğrafyanın şehzadeler dışında kimsenin idaresine bırakılmadığı bilinmektedir. Tabi ki onun Horasan idaresine verilmesindeki en temel sebep; bir dönem Ebû Said Bahadır Han'ın atabeyliğini yapması ve yine Ebû Said Bahadır Han'ın Horasanın hâkimliğine atanabilecek bir evlada sahip olmaması gösterilebilir.

³³Mîrhând, C. V, s. 502; Hândmîr, C. III, s. 207; Muhammed Hasan Han, *İtimadu's-saltana, Miratu'l-buldân*, Nşr. Abdülhuseyn Nevâi- Mir Haşim Muhaddis, C. IV, Tahran, 1366-1368 hş., s. 634; Spuler, s. 376.

³⁴ Mîrhând, C. V, s. 504; Hândmîr, C. III, s. 207; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I/73.

Kaynakça

- Akar, Kaan, *Türkistan Sözlüğü: 6. 19. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve İstilahlar*, Porsuk-Kültür Yayınları, Eskişehir 2021.
- Almas, Turgun, *Uygurlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Âştiyânî, Abbâs İkbâl, *Târih-i Moğûl ez Hamle-i Çengiz tâ Teşkil-i Devlet-i Teymûrî*, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1388.
- Atar, Fahreddin, “Muharremât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 6-8.
- Behre, Veli Şah, *Herât Neginî Horasan*, Afganistan 1391.
- Benâketî, Fahrüddîn Ebû Süleyman b. Tacuddîn, *Ravzatu Evlâu'l-Elbâb fî Mârifeti't-Tevârîh ve'l-Ensâb*, Nşr. Câ'fer Şi'âr, Tahran 1348.
- Beyânî, Şîrîn, *Târih-i Âl-i Celâyir*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, Tahran 1093.
- Boyle, J. A., "Dynastic And Political History Of The Ilkhans", *The Cambridge History Of Iran*, C. V, s. 303-421.
- Brandenburg, Dietrich, *Herât Eine Timuridische Hauptstadt*, Akademishche Druck-Verlagsanstalt, Graz Austria 1977.
- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford At The Clarendon Press, London 1972.
- Coşkun, Derya, “Ebu Said Bahadır Han’ın Atabeyi: Uygur Türk’ü Sevinç Aka”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 75, 2023, s. 55-61.
- _____, “Taberistan ve Mâzenderân Adları Üzerine Bir Araştırma”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12 S. 64 Haziran 2019, s. 197-201.
- _____, *Herat'tan Yükselen Işık Kert Hanedanlığı*, Kitabevi, İstanbul 2020.
- Çelik, Muhammed Bilal *Yarkent Hanlığının Siyasi Tarihi*, IQ Yayınları, İstanbul 2013.
- Dağcı, Şamil, “İslâm Aile Hukukunda Evlenme Engelleri II”, *AÜİFD*, C. XLI (2000), s. 137-194.
- Dihhudâ, Ali Ekber, *Lugatnâme*, C. XXIII, s. 643-644.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen*, Franz Steiner Verlag GMBH, C. 4, Weisbaden 1975.
- Duğlat, Mirza Muhammed Haydar, *Tarih-i Reşîdî*, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- el-Eherî, Ebûbekr el-Kutbî, *Târih-i Şeyh Uveys*, Nşr. J. B. Van Loon, Lahey 1954.
- en-Nisâ 4/22.
- Fazlan, İbn, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnamesi*, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.

- Frye, N., “Harât”, *The Encyclopaedia of Islam*, Ed. B. Lewis, V. L. Menage, Ch. Pellot and J. Schacht, C. III, Architecture East and West, London 1996, s. 117-177.
- Gördegir, Ercan, “İlhanlı Hükümdarlarının Leviratus Geleneğine Uygun Evlilikleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XLIII, (2019), s. 1324-1340.
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Gülensoy, Tuncer, “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1973-1974, s. 283-318.
- _____, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Hafız Ebrû, Şehabeddin Abdullah b. Lutfullah b. Abdürreşid, *Penç Risale-i Tarihi der bere-i Havadis-i Deveran-ı Emir Timur: Cinq opuscles de Hafiz-i Abru Concernant l'histoire de l'Ira*, (Trc. Felix Tauer), Prague, Ferhengistan-ı Ulum-ı Çekoslov 1959.
- Hâfız Ebrû, Şehabeddin Abdullah b. Lutfullah b. Abdürreşid, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih-i Reşîdî*, Nşr. Hânbâbâ Beyânî), Tahran 1317hş.
- Hamdullah Müstevfi, *Zeyl-i Tarih-i Guzide*, Nşr. Irec Afşar, Tahran 1372 hş.
- Hândmîr, Gıyasüddin Hândmîr b. Hâce Humâmüddîn Muhammed b. Hâce Celaleddin Muhammed el Huseynî, *Târîh-i Habîbu's-siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer*, C. III, Tahran 1353hş.
- Hasan Han, Muhammed, *İtimadu's-saltana, Miratu'l-buldân*, I-IV, Nşr. Abdülhuseyn Nevâi- Mir Haşim Muhaddis, C. IV, Tahran, 1366-1368 hş.
- Howorth, Henry H., *History of the Mongols (From the 9th to the 19th Century)*, C. III, London 1880.
- Huart, Cl., “Gîlân” *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, MEB Yayınları, İstanbul 1945, s. 782.
- İbn-i Bezzâz, *Safvetu's-safa*, Nşr. Gulamreza Tabatabâi Mecd, 1376 hş.
- İnan, Abdulkadir, “Güvey”, *Türkiyat Mecmuası*, S. 9, İstanbul 1951, s. 139-144.
- Justi, F., *The Life and Legent of Zarathushtra*, Avesta, Pahlavî and Ancient Persian Studies, Ed. Shams-ul Ulema Dastur Peshotanj, Behram J., Sanjana, P.H.D, Strazburg 1904.
- Kâşânî, Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed Ali, *Târîhî Olcaytu*, Nşr. Mahin Hambly, Tahran 1343.
- Kütük, Ahmet, “Türk/Moğol Devlet Ve Toplum Tôresinde Levirat Evlilikler Ve Uygulama Esasları”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), 2022, s. 43-56.
- Loon, J. B. Van, *Ta'rih-i Shaikh Uwais (History of Shaikh Uwais)*, Lahey 1954.

- Mandeville, Sir John, *The Book of Marvels and Travels*, Trans. and not. Anthony Bale, Oxford University Press, 2012.
- Mîrhând, Seyyid Hamidüddin Muhammed b. Burhaneddin Handşah b. Kemaleddin, *Târîh-i Ravzatu's-safâ*, C. V, Tahran (t.y.).
- Nutku, Özdemir, "Damad", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 434-435.
- Örs, Derya, *Tarih-i Olcaytu İnceleme ve Çeviri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bilimdalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "İncü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 281.
- Plano Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, Çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- Reşidüddin Fazlullah, *Camîu't Tevarih, (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipur Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- _____, *Tarih-i Mübarek-i Gazanî*, Nşr. Karl Jahn, (Geschichte Gazan Han's) London 1940.
- Seyfi-i Herevî İbn Ya'kûb, *Târîhnâme-yi Herât*, Nşr. M. Zübeyr es-Sıddıkî, Calcuta 1944.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, (İlhanlılar Devri 1220-1350)*, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *SAD* 1/1969, s. 1-147, Ankara 1970, *SAD*, 1/13.
- Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Ebu Bekir, *Mecmâü'l ensâb*, (Muheddis Haşim), Emir Kebir Yayıncılığı, Tahran 1376.
- The Cambridge History of Indiana: Ancient Indiana*, Ed. E. J. Rapson, C. I, University Press, Cambridge 1922.
- Togan, Zeki Velidî, "Herât", *İA*, C. V-1, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 429-442.
- Uyar, Mustafa, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 49/1 Ankara 2009, s. 33-48.
- Vassaf, Şahâbuddin Abdullah b. Fazlullah Şirâzî, *Tecziyetu'l-emsâr ve Tecziyetu'l âsâr*, Neşr. Muhammed Mehdî İsfahânî, Tahran 1338hş.
- Wing, Patrick, *The Jalayirids (Dynastic State Formation in the Mongol Middle East)*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016.
- Yıldırım, Kürşat, *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 02.03.2024

Makale Kabul | Accepted: 20.05.2024

Atıf | Cite as: Murat Serdar, Sedat Sayın, "Kitan İmparatorluğu'nda Güçlü Bir Kadın: İmparatoriçe Yingtian", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(1), Haziran 2024, s. 12-21.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1446183>

KİTAN İMPARATORLUĞU'NDA GÜÇLÜ BİR KADIN: İMPARATORİÇE YİNGTIAN

Murat SERDAR*

Sedat SAYIN**

Öz

Kitan Hanedanı, Çin'in bir bölümünü yöneten ilk büyük hanedanlıktır. Yelü Abaoji, Proto-Moğol kabilelerden oluşan göçebe bir grup ile Kitan İmparatorluğunu kurmuştur. Hemen hemen bütün göçebe kültürlere sahip topluluklarda savaş genellikle erkeksi bir olay olarak algılanmaktadır. Ancak savaş alanındaki erkek egemenliğine rağmen, bazı göçebe Türk topluluklarında olduğu gibi Kitan kadınları da erkekler gibi askeri operasyonlarda hayati bir rol oynamıştır. Kitan Kağanlar'ın eşleri sık sık kocalarına seferler için stratejik tavsiyeler vermiş, kadınlar, erkekler savaş alanına giderken ordunun peşinden giderek önemli lojistik askeri kampları yönetmiştir. Kitan Hanedanlığı savaş alanında doğrudan etki sahibi olan güçlü kadınların yükselişine tanık olmuştur. Bu kadınlardan ilki İmparatoriçe Yingtian'dır. O sık sık kocasına önemli stratejik tavsiyeler vermiş ve kendine ait ordusuna komuta etmiştir. Yingtian kocasının ölümünden sonra Kitan imparatorluğunun kontrolünü ele geçirmiştir.

Çalışmamızda Kitan imparatorluğunun siyasi tarihinden ve Kitan aristokrat kadınlarının devlet üzerindeki etkilerinden ve genel özelliklerinden bahsettikten sonra İmparatoriçe Yingtian'ın hayatı ve devlet yönetimi üzerine etkileri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler: Kitan İmparatorluğu, Kadın, İmparatoriçe, Çin, Yingtian

A STRONG WOMAN IN THE KITAN EMPIRE: EMPRESS YINGTIAN

Abstract

The Khitan Dynasty was the first major dynasty to rule a part of China. Yelü Abaoji founded the Khitan Empire with a nomadic group of Proto-Mongol tribes. In almost all communities with nomadic cultures, war is generally perceived as a masculine event. However, despite male dominance on the battlefield, Khitan women, like men in some nomadic Turkic societies, played a vital role in military operations. Wives of the Khitan Khagans often gave strategic advice to their husbands for campaigns, and women managed important logistical military camps, following the army as the men went to the battlefield. The Khitan Dynasty saw the rise of powerful women who had direct influence on the battlefield. The first of these women is Empress Yingtian. She often gave important strategic advice to her husband and commanded an army of her own. Yingtian took control of the Khitan empire after her husband's death.

* Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mserdar61@live.com, ORCID: 0000-0003-2922-1096.

** Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, sedat.sayin@bahcesehir.k12.tr, ORCID: 0000-0002-7150-2687.

In our study, after talking about the political history of the Khitan empire and the influence and general characteristics of Khitan aristocratic women on the state, information will be given about the life of Empress Yingtian and her effects on state administration.

Keywords: Khitan Empire, Woman, Empress, China, Yingtian

Giriş

Kitan Hanedanını kuranlar Moğolistan ve Mançurya sınırları boyunca uzanan yukarı Liao Nehri ve Modern Şire Müren havzalarında yaşayan yarı göçebe proto-Moğol asıllı bir topluluktur. Kitanlar hakkında bilgi veren en eski kaynaklar 554'te Kuzey Wei Hanedanının (386-534) tarihi olan Wei Kitabı ve IV. yüzyılın başlarında Jin Hanedanının (266-420) tarihi olan Jin Kitabıdır¹.

479'da Avarların baskılarına maruz kalan Kitanlar, sekiz kabileden oluşan ve beyaz atı totem olarak kabul eden bir kavimler federasyonunu kurmuşlardır. Kitanlar, Mukan Kağan döneminde (553-572) Göktürklerin hakimiyeti altına girmiş ve “irkin” unvanı verilen bir reis tarafından yönetilmişlerdir. Göktürklerin duraklama döneminde Kitanlar, Tang İmparatorluğuna bağlanmış ancak onlara zaman zaman baş kaldırmışlardır. Kapgan Kağan döneminde (691-716) yeniden Göktürlere tabi olmuş; fakat 765'ten sonra Uygurların hâkimiyeti altına girmişlerdir².

Her ne kadar Kitanların varlığı ve faaliyetleri IV. yüzyıldan itibaren kaynaklarda belirtilmiş olsa da Kitanlar hızla iktidara gelip Kuzey Kore'de askeri hegemonyalarını kurdukları IX. yüzyılın sonlarına kadar Çin'de önemli bir siyasi rol oynamamışlardır. Kitanlar, Türk kültürünün etkisi altında kaldıkları için VI. yüzyılda örf ve âdet bakımından Göktürkler ile aynı duruma gelmişlerdir³.

Türklerin devlet teşkilatına ait unvanları ve hâkimiyet belgelerini de benimseyen Kitanlar, Uygurlardan öğrendikleri siyasi bilgiler neticesinde devlet olma vasfını kazanmışlardır. X. yüzyılın başlarında Kitan kabile federasyonunun başına geçen Yelü reisi Abaoji 907 tarihinde kendisini “Kağan” ilan ederek Kitan devletinin temelini atmıştır. Tang Hanedanının (618-907) çöküşünden yararlanarak, refahının zirvesinde olan Kitan Hanedanlığı, Mançurya'nın modern Jilin, Liaoning, Heilongjiang eyaletleri, İç ve Dış Moğolistan'ın yanı sıra Çin'in kuzey ucunun (Shanxi ve Hebei) büyük bir bölümünü kapsayan geniş bir bölgeyi kontrol etmeyi başarmıştır. Her ne kadar Kitan Hanedanlığı, Çin'in yalnızca küçük ve marjinal bir bölgesini işgal etse de Çin tarihi açısından önemli yer teşkil etmektedir. Kitanların yaşadığı yer, geleneksel Çin tarihinde Songmo olarak bilinen bu bölge, Mançurya'nın sık ormanları ile Moğolistan'daki hayvan otlatmaya uygun geniş otlaklardan oluşmaktadır. Coğrafi konumları nedeniyle Kitan kabileleri hem Moğolistan hem de Orta Asya'daki bozkır kabileleri tarafından uygulanan göçebe

¹ Yusufcan Yasin, “Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 34, Haziran 2013, s. 315-327; Fan Wen Lian, *Zhong-Guo Umumi Tarihi*, C.VI, Şincang Halk Neşriyatı, Urumçi 1999, s. 3; Valerie Hansen, “The Kitan – Liao, Jurchen Jin”, *Routledge Handbook Of Imperial Chinese History*, Ed. Victor Cunrui Xiong And Kenneth J. Hammod, Routledge, London 2019, s. 213- 232.

² Hansen, 213-232; Yasin, s. 315-327; Lance Pursey, *The Necropolitan Elite Of Northeast China In The Long Eleventh Century: A Social History Of Liao Dynasty Epitaphs (907-1125)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University Of Birmingham, 2019, s. 1-2; Ahmet Taşağıl, *Gök Tanrının Çocukları, (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 165; Ahmet Taşağıl, *Türk Model Devleti Göktürkler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 68.

³ Feng-Mei, Wang, “On The Social Economy And The Rule Of The West Liao Country”, *Journal Of Jishou University Social Sciences Edition*, Cilt: 31, S. 2, 2010, s. 48-52.

hayvancılığa ve doğu komşularının uyguladığı avcılık ve çiftçiliğe dayalı yerleşik ekonomiye uyum sağlamışlardır. Bölgedeki elverişli iklim ve verimli topraklar göz önüne alındığında, tarım ve hayvancılık Kitan ekonomisi için önemli bir yer tutmaktadır⁴.

Çin'in bir bölümünü ele geçiren ilk hanedan olarak bilinen Kitan hanedanlığı kendinden sonra gelen diğer rejimler için bir model olmuştur. Kitanlar'ın tebaası çoğunlukla Çinlilerden ve kendilerinden sayıca çok daha fazla olan etnik gruptan oluşmaktadır. Karmaşık bir devleti etkili bir şekilde yönetmek için oluşturdukları idari kurumlarda Kitan yöneticileri DUALİZMİ ilke edinmişlerdir. Kuzeydeki kırsal kabile nüfusunu ve güneydeki çoğunlukla Çinliler ve ele geçirilen diğer tebaalardan oluşan yerleşik tarım topluluklarını ayrı ayrı yönetmek için ikili yönetim anlayışını benimsemişlerdir. Kitan yargı sistemi, tüm nüfusa uygulanabilecek evrensel bir hukuk kanunu oluşturmak yerine Kitan örf ve adetlerinin yanı sıra Tang Hanedanlığından (618-907) miras aldıkları Çin kanunlarını birlikte kullanmışlardır. Kitanlar kendinden sonra gelen hanedanlarının yöneticileri Kitan DUALİZMİNİ tam olarak takip etmeseler bile, bunu emsal olarak almış ve Kitan politikalarını benimsemeye devam etmişlerdir⁵.

Kitanlar, Kuzeydoğu Asya'yı iki yüz yıl boyunca hakimiyetleri altında tutmuşlar ve Çin tarihi için çok önemli bir miras bırakmışlardır. Kuzeydoğu Asya'da Çin'i Orta Asya'ya bağlayan stratejik ve ticari açıdan önemli bölgeleri ve daha batıdaki bölgeleri işgal ettikleri için Batılılar Kitanlar'ın Çinli olduğunu düşünmüşlerdir. XIII. yüzyılın ortalarında, Kitan İmparatorluğu'nun çöküşünden yüz yıldan fazla bir süre sonra bile, Papa'nın Roma'daki elçisi olarak Moğol sarayına gönderilen Plano Carpini'li John ve Rubruck'lu William, Çin'den Kataia, Khitaya, Cathaia veya Cathay olarak söz etmişlerdir. Marco Polo ayrıca Güney Çin için Manzi'nin aksine Cathay'i Çin'in genel adı olarak, özellikle Kuzey Çin için kullanmıştır. Kithay kelimesi çeşitli biçimleriyle bugün hâlâ Rusça ve diğer Slav dillerinin yanı sıra Yunanca, Türkçe ve Farsça'da Çin'i ifade etmek için kullanılmaktadır⁶.

Kitan Aristokrat Kadınları ve Yönetimdeki Yerleri

Kitan Aristokrat kadınlarını Çinli olsun ya da olmasın diğer hanedan kadınlarından ayıran en önemli özellikleri askeri yetenekleridir. Kitanlar'ın seçkin kadınları avlanma, ordulara komuta etme ve devlet siyasetine katılma konusunda diğer hanedanlara göre daha etkin bir rol oynamışlardır⁷.

⁴ Ahmet, Taşağıl, "Karahitaylar", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, s. 415-416; Michal, Biran, *The Empire Of The Qara Khitai In Eurasian History: Between China And The Islamic World*, Cambridge Studies In Islamic Civilization, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 160-161; Dilnoza Duturaeva, "Khitans And Central Asians A Study In Their Bilateral Relations", *The Journal Of Central Asian Studies*, Cilt: XX, 2011, s. 103-110; Ga-Ju Cha, *The Lives Of The Liao (907-1125) Aristocratic Women*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University Of Arizona, 2005, s. 88 J. Holmgren, "Marriage, Kinship, and Succession under the Ch'i-tan Rulers of the Liao Dynasty (907-1125)," *T'oung Pao* 72, S. 1 (3) 1986, s. 44-91; H. Franke, "Women Under The Dynasties Of Conquest China Under Mongol Rule", Ed. H. Franke, 1994, s. 23-43; Xue, *Chen Constructions Of Liao (907-1125) Dynastic Identities In Eastern Eurasian Context, 900-1100*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University Of Birmingham, 2020, s. 161; Murat Serdar, Sedat Sayın, "Karahitay İmparatorluğunda Sosyoekonomik Hayat", *Orta Çağ'da Ticaret*, Ed. Tolgahan Karaimamoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 127-141.

⁵ J. Holmgren, "A Questions Of Strength: Military Capability And Princess- Bestowal in Imperial China's Foreign Relations (Han To Ch'ing)", *Monumenta Serica*, S. 39, 1990-1991, s. 67.

⁶ Cha, s. 91; Daniel Kane, "The Great Central Liao Kitan State", *Journal Of Song-Yuan Studies*, S. 43, 2013, 27-50; Denis Twitchett, Klaus-Peter Tietze, "The Liao", Ed. Herbert Franke And Denis Twitchett, *The Cambridge History Of China*, S. 6, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 43-153.

⁷ Lin Hang, "Empress Dowagers On Horseback: Yingtian And Chengtian Of The Khitan Liao (907-1125)", *Acta Orientalia Hung*, S. 73 2020, s. 585-602.

Lin Hang'ın eserinde yer alan bilgiye göre Kitan İmparatoru Xingzong (1031–1055) bir keresinde annesi İmparatoriçe Qin'ai'yi (ö.1058) bir ayı avladığında tebrik etmek için büyük bir ziyafet düzenlemiştir. 1066'da İmparator Daozong'un (1055–1101) annesi de av turunda bir ayıyı öldürmüş, Daozong da onun başarısını onurlandırmak için büyük miktarda para dağıtmıştır. Aynı yıl tekrar ava çıkmış ve bu sefer bir kaplanı öldürmüştür. Annesinin avcılık becerisinden heyecan duyan Daozong, hanedanlığın ileri gelenlerini büyük bir ziyafete davet etmiş ve onlardan bu olayı kutlamak için şiir yazmalarını istemiştir. İmparatoriçe Yingtian'ın ablalarından biri olan ve Qiguo Prensi ile evli olan Hunian iyi bir savaşçıydı. Kocasını öldükten sonra Talan'abo adlı yabancı bir köleyle yeniden evlenme sözü vermiş ve Talan'abo ile Batı sınırını savunmak için 300.000 askerden oluşan bir orduya bizzat komuta etmiştir. Yine Song ordusu 1123 yılında bugünkü Pekin'deki Kitan Güney Başkenti'ni kuşattığında, son Kitan İmparatoriçesi Kitan ordusuna Song güçlerine karşı komuta etmiştir⁸.

Kitan soylu kadınlarının binicilik ve askeri alanda oldukça iyi oldukları, mezarlarında bulunan binicilik ekipmanlarıyla da kanıtlanmıştır. Shengzong'un yeğeni Prenses Chenguo (1000–1018) ve kocasının İç Moğolistan'daki Nayman Sancağı'ndaki mezarında, eyerler, kruvazörler, dizginler, yular ve üzengilerden oluşan iki tam takım binicilik takımı ortaya çıkarılmıştır. Mezar gümüşten yapılmış ve yaldızlı bir desenle süslenmiştir. Ayrıca Prenses'e ait altın yaldızlı gümüşten yapılmış bir çift binici botu da yapılan kazılar sonucunda gün yüzüne çıkmıştır. Bugünkü Liaoyang şehri (Kitan Doğu Başkenti) çevresindeki mezarlarda Kitan kadınları tarafından kullanılan daha fazla binicilik teçhizatı bulunmuştur. Liaoning eyaletindeki Yemaotai'de yaşlı ve soylu bir kadının mezarında hepsi altın ve kristallerle süslenmiş eyer, üzengi, dizgin gibi binicilik aletleriyle gömülmüş olarak bulunmuştur⁹.

Çin'in bir bölümünü ele geçiren Kitan Hanedanının aristokrat kadınları Çin hanedanlarındaki emsallerine göre daha fazla siyasi güce, ekonomik bağımsızlığa ve sosyal davranış özgürlüğüne sahip olduğu bilinmektedir. Kitan Hanedanı aynı zamanda bir dizi güçlü imparatoriçe tarafından da karakterize edilmektedir. Kitan aristokrat kadınları Kitan saray siyasetinde ve hatta askeri alanda bariz bir şekilde baskın bir rol oynamıştır. Üç imparatoriçe imparatorluğu fiili hükümdarlar olarak yönetmiştir. Bunlar; ilk imparator Abaoji'in karısı İmparatoriçe Yingtian, Jingzong'un eşi İmparatoriçe Ruizhi ve Shengzong'un eşi İmparatoriçe Qinai'dir. Bu imparatoriçeler kendi daimî ordularına başkomutan olarak askeri seferlerde liderlik etmişlerdir. Bütün bunlar, Kitan Hanedanı'nın seçkin kadınlarının yüksek sosyal prestije ve büyük güce sahip olduklarına kanıt olarak gösterilebilmektedir¹⁰.

Kitan imparatoriçelerinin en dikkat çekici ve ayırt edici özelliği, hepsinin imparatorluk klanı olan Yelü üyelerine eş sağlama konusunda özel ve kalıcı iddiaları olan Xiao adlı tek bir klandan gelmiş olmalarıdır. Xiao klanının ilk Kitan imparatoriçesinin kardeşlerinden türetilen Xiao Dilu ve Xiao Aguzhi adlı iki kolu bulunmaktadır¹¹.

Xiao olarak adlandırılan Uygur-Kitan akraba grubunun iki kolunun, tüm imparatorlara birincil eşler sağlama konusunda özel ve kalıcı bir iddiası olduğundan,

⁸ Hang, s. 585-602.

⁹ Hang, s. 585-602.

¹⁰ Franke, H., "Women Under The Dynasties Of Conquest" *China Under Mongol Rule*, Ed. H. Franke, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 23-43.

¹¹ Cha, s. 91; Xue, s. 161.

Kitan imparatorluk evlilikleri, Çin hanedanlarında nadiren görülen bir dizi benzersiz özellik sergilemeye başlamıştır. Bu tür özellikler arasında yakın akrabalar arasındaki tekrarlayan evlilikler, nesiller arası birliktelikler ve miras evlilikleri, küçük kız kardeşin ölen ablasının kocasıyla evlenmesi veya dul bir kadının ölen kocasının erkek kardeşi veya yeğeniyle evlenmesi yer almaktadır. İki yönetici soy arasındaki yapılan özel evlilik anlaşmasının sonuçlarını, Kitan siyasi yapısındaki imparatoriçelere ve Xiao klanının üyelerine imparatorlukta birçok fayda sağlamıştır¹².

İmparatorluk klanının bir üyesi olan prensesler ise ancak kendinden daha alt statüde olan biriyle evlenme hakkına sahip olmuşlardır. Prenseslerinin kocasından ve onun ailesinden üstünlüğü düğün günü ortaya çıkmaktadır. Düğün gününün kararı imparatorluk ailesine ait ve düğün töreni sürecinde bütün sorumluluk imparatorluk ailesindeydi. Düğün günü iki aile için cömert bir ziyafet düzenleyen imparator ve imparatoriçe kendilerine saygı sunmaları için damat ve ailesini saraya çağırır. Daha sonra damada resmi saray kıyafetleri, tam bir binicilik takımı ve atların da aralarında bulunduğu çeşitli hediyeler verilir. Prenseslere çok sayıda görkemli hediye sunulur; bunların arasında en dikkat çekici olanı Ejderha şeklinde baş süslemeli mavi perdeler ve gümüş kaplamalarla rengarenk süslenmiş bir çift deve arabasıdır. Daha da ilginç, kendisine basit brokar ve asılı çanlarla süslenmiş öküzler tarafından sürülen ve içinde bir kurbanlık koyun bulunan başka bir araba verilir. Bu araba prensesin cenazesinde, cesedinin taşınması için kullanılır. Prenseslere düğün gününde tahttan eksiksiz bir cenaze takımı setinin verilmesi, onların evlendikten sonra ve hatta ölümünden sonra imparatorluk klanı üyeliğinin devam ettiğinin bir simgesi olarak görülür. Kitan Prensesleri ayrıca köle ve toprak biçiminde hediyeler almıştır. Prenseslere aldıkları bu toprakları özerk bir şekilde yönetme yetkisi verilmiştir. Prenseslere, Merkezi hükümetten gönderilen bir vali dışında, kendi istekleri doğrultusunda idari yetkililerini atama izni verilmiştir. Başkentteki Tuz ve Demir Dairesi'ne teslim edilecek olan şarap vergisi dışında çeşitli vergileri toplama hakları bulunmaktadır. Prensesler emirleri altında bulunan çok sayıda köle sayesinde kendi sınırları içinde duvarlarla çevrili şehirler inşa edebilir ve özel ordularını oluşturma haklarına sahip olmuşlardır. Prenseslerin köleleri büyük ölçüde eski savaş esirlerinden oluşmaktaydı ve bunlar ele geçirilen Çinli askerler ve çiftçilerdir¹³.

İmparatoriçe Yingtian

İmparatoriçe Yingtian'in, Liaoshi'deki resmi biyografisinde Xiao klanındaki adının Shulu ve ölümünden sonraki adının ise Ping olduğu belirtilmiştir. Youda kabilesinde 879'da dünyaya gelmiştir. İmparatoriçe Yingtian'in annesi Yundejia'dır. (Tapınak adı Xüanzu)¹⁴ İmparatoriçe Yingtian'in babası Pogu'un atalarının Uygur olduğu bilinmektedir. Liaoshi'da kaydedilen en eski baba atası olan büyük büyük babası Nuosi'nın İmparatoriçe Yingtian'in 879'da doğduğu gerçeğinden yola çıkarak 780'ler de Kitan kabilelerine katılmış olması muhtemeldir. Yingtian'in soyağacına ilişkin tek bilgiyi içeren Liaoshi'daki kayıt, Abaoji'nin karısının Uygur ile akrabalık ilişkisine sahip olduğunu açıkça göstermektedir. İmparatoriçenin atası, Uygur kökenli bir adam olan Nuosi, Abaoji'den beş nesil kadar önce bir Kitan kabilesinin topraklarında yaşamıştır¹⁵.

¹² Eiren L. Shea, "Intentional Identities: Liao Women's Dress And Cultural And Political Powe'r, *Acta Via Serica*, Cilt: 6, S. 2, Kasım 2021, s. 37-60.

¹³ Hang, s. 585-602.

¹⁴ Biran, s. 160-161; Cha, s. 92.

¹⁵ Cha, s. 93.

İmparatoriçe Yingtian'in babası Pogu'nun hanedan öncesi Kitan kabile yönetiminde kilit makamlardan birinde görev yapmıştır. Yaolian klanına ait kağanların yönetimi altında, Azhagezhi görevinde bulunmuştur. Azhagezhi kelimesi Türkçede “anahtar” anlamına gelen açqu ve “anahtarı tutan” anlamına gelen açquçy kelimelerinden türemiştir; bu da söz konusu işin kağanların hazinedarlığı olduğunu anlamına gelmektedir. Ayrıca, Pogu'nun Liao döneminde Güney Askeri Komisyonu Bölümü'nün kabile vergilendirmesini idare ettiği için bu eski makamın vergilendirme ile alakalı olduğu aşikardır. Azhagezhi makamının sorumlu olduğu işin niteliği ne olursa olsun, hanedan döneminde Askeri Komutanlığın hemen altında yer aldığı dikkate alındığında oldukça yüksek ve etkili bir pozisyon olduğu görülmektedir. Kitan lideri Yelü Abaoji, önemli bir yetkilinin ailesiyle ittifak yapmak için İmparatoriçe Yingtian ile evlenmiş, pek çok siyasi avantajın yanı sıra sosyal prestij kazanmıştır. Yelü ailesinin dokuzuncu yüzyılın sonlarında yeni bir askeri güç olarak ortaya çıkmasının bir tesadüf olmadığı, kabiledaki Uygur unsurlarıyla, özellikle de Xiao adını alacak olan İmparatoriçe Yingtian'in klanıyla evlilik yoluyla ittifaklar kurmaya yönelik başarılı bir stratejinin sonucudur¹⁶.

Kuzey Asya bozkırlarındaki pek çok halk tarafından da yaygın olarak uygulanan geleneksel Kitan veraset uygulamasında, kağanlar, yaşlılar konseyi tarafından seçilmiş ve üç yıllık bir dönem boyunca görev yapmıştır. Kitan konfederasyonunu birleştirmeye kararlı olan Abaoji, İmparatoriçe Yingtian'le evlenmiş ve çok önemli olan Uygur akrabalarının desteğini alarak Kitan veraset uygulamasını değiştirerek büyük oğulların babalarının yerini aldığı büyük bir imparatorluk kurmayı başarmıştır. İmparatoriçe Yingtian'in ailesinin üyeleri, kendisi de dahil olmak üzere, son derece yetenekli savaşçı ve stratejistlerdi. Yingtian'in ailesinin üyeleri Abaoji'nin Kitan konfederasyonunun mutlak ve kalıcı hükümdarı olarak kurmasında vazgeçilmez destek sağlamışlardır. Ayrıca Çin hanedanlarını örnek alan bir imparatorluk kurmasında da ona yardımcı olmuşlardır. Abaoji, 907 yılında Kitan konfederasyonunun yüksek liderliğini devraldığına, kendisini ilk kez imparator ve karısını da imparatoriçe ilan etmiştir¹⁷.

İmparatoriçe Yingtian kocasının tahta geçmesinden önce, konumunu güvence altına almak için kabile içindeki ve dışındaki siyasi rakiplerini ortadan kaldırmasına yardım etmiştir. İmparatoriçe Yingtian Kocasına tavsiyede bulunarak tüm kabilelerin reislerine bir haberci göndermesini istemiştir. Abaoji, gönderdiği mesajda şunları söylemiştir. “Bütün kabilelerin (tuz) yediği tuz gölünün sahibiyim. Tuz tüketiminin faydasını bilerseniz de onun bir sahibi olduğunuzu bilmiyorsunuz. Bu nasıl olabilir? Bana tazminat teklif etmelisiniz”¹⁸.

Kabile liderleri onun talebini makul bulmuş ve hepsi sığır ve şarapla tuz gölünde onunla buluşmaya gitmiştir. Abaoji Kabile reislerini göl bölgesinde askerleri pusuya düşürmüştür. Abaoji Kabile reislerinin sarhoşluğundan yararlanmış ve emrindeki askerlerle kabile liderlerini öldürmüştür. Bunun üzerine Abaoji kendisini kalıcı hükümdar olarak kabul ettirmiş ve asla yerine başkası geçmemiştir. “Tuz gölü katliamı” İmparatoriçe Yingtian'in Abaoji'nin siyasi stratejisti olarak gözle görülür bir rol oynadığı tarihlerde kaydedilen en eski olaydır. Tuz gölü olayı olsa da olmasa da İmparatoriçe Yingtian'in kişisel ordusunu koruyan mükemmel bir askeri komutan olduğu söylendiğinden, kocasının kariyerinin başlangıcından itibaren mutlak hükümdar olarak kocasının konumunu sağlamlaştırmada aktif olarak yer almıştır¹⁹.

¹⁶ Franke, s. 23-43; Hang, s. 585-602.

¹⁷ Hang, s. 585-602.

¹⁸ Cha, s. 94-95;

¹⁹ Biran, s. 160-161; Hang, s. 585-602; Cha, s. 94-95;

İmparatoriçe Yingtian'in kişisel ordusunda beş bin atlı süvarisi ve 200 bin Han Çinlisinden oluşan askerleri bulunuyordu ve Hanedanlığın kurulmasından sonra, askeri seferlerde ona sık sık eşlik etmiş ve savaşlarda kocasına destek vermiştir. Yingtian, Saray toplantılarına katılmış, yabancı elçileri kocasıyla birlikte kabul etmiş ve ona iç ve diplomatik meseleler hakkında tavsiyelerde bulunmuştur²⁰.

913'te Abaoji'nin saltanatının altıncı yılında Abaoji'nin erkek kardeşlerinin yanında amcası Xiadi ve kuzenlerini de kapsayan ciddi bir ayaklanma meydana gelmiştir. Abaoji'nin amcası Xiadi, Abaoji'nin büyük babası Xüanzu'nun kardeşi Tiela'nın oğlu olarak Yelü Klanı içinde Taizu'dan daha önde gelen bir soydan gelmektedir. Tiela'nın en az dokuz kez Yelü kabilesinin reisi olarak hizmet ettiği bilinmektedir. Abaoji'nin amcası Xiadi kendisini Abaoji'den daha vasıflı olduğu düşüncesiyle isyan etmiştir²¹.

Abaoji'nin isyanı bastırması neredeyse üç ay sürmüştür. Abaoji eşinin kardeşi Xiao Dilu ve Xiao Aguzhi'nin iki erkek kardeşine elit süvari birliğini emanet etmiştir. İmparatoriçe Yingtian de tahtı korumak için isyancılarla mücadeleye çok aktif bir şekilde katılmıştır²².

Abaoji kariyerinin en başından itibaren eşinin ve erkek kardeşlerinin askeri desteğine büyük ölçüde güvenmiştir. İmparatorluğa Abaoji'nin kardeşleri ve ataları tarafından ardı ardına düzenlenen isyanları bastırmada ve Abaoji'nin siyasi otoritesini savunmada Yingtian ve ailesinin rolü çok büyük olmuştur. Yingtian ve ailesi adanmışlıklarının ve sadakatlerinin karşılığında, Kitan bürokrasisindeki en güçlü makamlara yerleştirilmiştir. Siyasi ayrıcalıklarına ek olarak Xiao Ailesi, imparatorluk ailesine eş sağlamıştır²³.

Yingtian, kocası Abaoji'nin 926'da başkentten uzakta aniden öldüğü zaman Abaoji'nin küçük erkek kardeşlerinin neredeyse tamamı hayattaydı ve göçebe geleneklerine göre tahta çıkma hakları da bulunuyordu. Yingtian ve kocasının yeni kurmayı başardığı hanedan iç krizle karşı karşıya kalmış, Yingtian İmparatorluğu korumaya karar vermiştir. Yingtian eşi Abaoji'nin cenaze alayına bizzat eşlik ettikten sonra Kitan geleneği olan eşiyle gömülmeyi reddetmiş onun yerine sağ elini kesmiş ve kocasının tabutuna koymuştur.²⁴ Yingtian, her ne kadar Abaoji resmi olarak en büyük oğlu Bei'yi (900-937) varis olarak atamış olsa da merhum kocasının bu isteğini yerine getirmemiş ve tahttan vazgeçmesi için Bei'ye baskı yapmıştır. Bundan sonra hemen yönetimi devralmış, hükümet, ordu ve veraset anlaşmazlığı çözülene kadar fiilen imparatoriçe olarak imparatorluğu yönetmiştir²⁵.

Yingtian'in ikinci oğlu, Deguang (tapınak adı Taizong) (r. 926-947) annesini yeni imparatoriçe unvanıyla onurlandırmıştır. Ancak İmparator Deguang 947'de askeri bir seferden dönerken beklenmedik bir şekilde ölmüş, Yingtian kendi lehine başka bir imparatorluk verasetini tasarlamayı başaramamıştır. En küçük oğlu Lihu'yu tahta geçirmeyi planlamış ancak Kitan soylularından destek alamadığı için bunu başaramamıştır²⁶.

²⁰ Hang, s. 585-602.

²¹ Wright, David Curtis, "The Political And Military Power Of Kitan Empress Dowagers." *The Role Of Women The Altaic World*, Ed. Veronika Veit, Wiesbaden, Harrassowitz 2007, s. 325-337.

²² John Chaffee, W. "The Rise and Regency of Empress Liu (969-1033)" *Journal of Sung-Yuan Studies*, S. 31, 2011, s 1-25.

²³ Hang, s. 585-602.

²⁴ Wittfogel, Karl. A. And Chia-Sheng Feng, *History Of Chinese Society, Liao (907-1125)*, American Philosophical Society, Philadelphia 1949, s. 543.

²⁵ Twitchett, Tietze, s. 43-154.

²⁶ Cha, s. 94-95; Hang, s. 585-602.

Kitan soyluları Abaoji'in oğullarından olan Shizong'u (hükümdarlık 947-951) yeni imparator ilan etmişler ve Yingtian da gönülsüzce onay vermiştir. Bu İmparatoriçe Yingtian'in kariyerinin dönüm noktası olmuştur. Yingtian'in niyetinden şüphelenen Shizong, onu Abaoji'in mozolesinin bulunduğu Zuzhou'a sürgüne göndermiştir. Dördüncü imparator Muzong'un (951-969) hükümdarlığı sırasında 953'te yetmiş beş yaşında ölünceye kadar hayatının geri kalanını sorunsuz bir şekilde orada geçirmiştir. Öldüğü zaman kocası Abaoji'in yanına gömülmüştür²⁷.

Sonuç

Çin'in bir bölümünü ele geçiren ilk hanedan olarak bilinen Kitan Hanedanı kendinden sonra gelen rejimler için bir rol model olmuştur. Tebaası çoğunlukla Çinlilerden ve kendilerinden sayıca daha fazla olan etnik gruplardan oluşmasına rağmen Kitanlar, İmparatorluğu Düalizm ilkesini benimseyerek etkili bir şekilde yönetmeyi başarmışlardır. Kitan Aristokrat kadınlarının savaşçı özelliklerinden dolayı Çinli ya da diğer hanedan kadınlarına göre avlanma, ordulara komuta etme ve devlet siyasetine katılma konusunda diğer hanedanlara göre daha etkin bir rol oynadığı görülmüştür.

İmparatoriçe Yingtian ve onun aile bireylerinin son derece yetenekli savaşçı ve stratejist olmalarından dolayı Abaoji'nin Kitan imparatorluğunu kurmasında ona destek sağlamışlar ve Çin hanedanlarını örnek alan bir imparatorluk kurmasında da ona yardımcı olmuşlardır. Çoğu devlette olduğu gibi Yelü Abaoji'de Kitan- Uygur klanıyla evlilik yoluyla ittifak yapmak için İmparatoriçe Yingtian ile evlenmiş ve bunun sonucunda pek çok siyasi avantaj ve sosyal prestij kazanmıştır. Erkek akrabalarının hırslarını dengelemek için Abaoji, Yingtian'in erkek kardeşleri ve amcaları da dahil olmak üzere Yingtian'in akrabalarını Kitan eyalet yönetimine entegre etmiş ve onlara önemli makamlar ve devasa askeri yetkiler vermiştir.

İmparatoriçe Yingtian'in kişisel ordusu olduğu için Hanedanlığın kurulmasından sonra, askeri seferlerinde eşine eşlik etmiş ve savaşlarda kocasına destek vermiştir. Yingtian, Saray toplantılarına katılmış, yabancı elçileri kocasıyla birlikte kabul etmiş ve ona iç ve diplomatik meseleler hakkında tavsiyelerde bulunmuştur. Yingtian eşi Abaoji'nin ölümünden sonra Kitan geleneğine göre eşiyle gömülmeyi reddetmiş onun yerine sağ elini kesmiş ve kocasının tabutuna koymuştur. Buda onun ne kadar güçlü bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Kitan İmparatorluğu ve İmparatoriçe Yingtian'in hayatını incelediğimiz bu çalışmamızda İmparatoriçe Yingtian'in İmparatorlukta hüküm süren hemen hemen bütün İmparatorların biyolojik annesi olduğu sonucuna ulaştık. Kitan merkezi yönetiminde yer alan önemli askeri ve sivil makamlarda görev yapan babalar, erkek kardeşler ve yeğenler ilk Kitan imparatoriçesi Yingtian'in kardeşinden türetilen Xiao klanının iki ünlü kolundan gelmiştir. Yakın akrabalar arasındaki tekrarlayan evlilikler, nesiller arası birliktelikler ve miras evlilikleri, küçük kız kardeşin ölen ablasının kocasıyla evlenmesi veya dul bir kadının ölen kocasının erkek kardeşi veya yeğeniyle evlenmesi Xiao klanının Kitan Hanedanlığında kadınların iktidara gelmesinde kilit rol oynamıştır.

İmparatorluk klanının bir diğer üyesi olan prensesler ise kendinden daha alt statüde olan biriyle evlenmiş, köle ve toprak biçiminde hediyeler almıştır. Prenseler aldıkları bu toprakları özerk bir şekilde yönetmiş ve kendi bölgelerinde özgürce hareket etmişlerdir.

²⁷ Cha, s. 94-95; Hang, s. 585-602.

Prenseslerin ölümünden sonra bile hanedana ait olduklarını göstermek için prenseslere hanedan mensubu olduklarını gösteren eşyalar verilmiştir.

Kaynakça

- Biran, Michal, *The Empire Of The Qara Khitai In Eurasian History: Between China And The Islamic World*, Cambridge Studies In Islamic Civilization, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Cha, Ga-Ju, *The Lives Of The Liao (907-1125) Aristocratic Women*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University Of Arizona, 2005.
- Chaffee, John William, “The Rise and Regency of Empress Liu (969–1033)” *Journal of Sung-Yuan Studies*, S. 31, 2011, s. 1–25.
- Chen, Xue, *Constructions Of Liao (907-1125) Dynastic Identities In Eastern Eurasian Context, 900-1100*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University Of Birmingham, 2020.
- Duturaeva, Dilnoza, “Khitans And Central Asians A Study In Their Bilateral Relations”, *The Journal Of Central Asian Studies*, Cilt: XX, 2011, s. 103-110.
- Franke, Herbert, “Women Under The Dynasties Of Conquest”, *China Under Mongol Rule*, Ed. Herbert Franke, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 23-43
- Hansen, Valerie, “The Kitan – Liao, Jurchen Jin”, *Routledge Handbook Of Imperial Chinese History*, Ed. Victor Cunrui Xiong And Kenneth J. Hammod, Routledge, London 2019, s. 213- 232.
- Holmgren, J., “A Questions Of Strength: Military Capability And Princess- Bestowal In Imperial China’s Foreign Relations (Han To Ch’ing)”, *Monumenta Serica*, S. 39, 1990-1991.
- _____, “Marriage, Kinship, and Succession under the Ch’i-tan Rulers of the Liao Dynasty (907-1125),” *T’oung Pao* 72, S. 1 (3) 1986, s. 44-91.
- Kane, Daniel, “The Great Central Liao Kitan State”, *Journal Of Song-Yuan Studies*, S. 43, 2013, s. 27-50.
- Lian, Fan Wen, *Zhong-Guo Umumi Tarihi*, C.VI, Şincang Halk Neşriyatı, Urumçi 1999.
- Lin, Hang, “Empress Dowagers On Horseback: Yingtian And Chengtian Of The Khitan Liao (907–1125)”, *Acta Orientalia Hung*, S. 73, 2020, s. 585–602.
- Purseley, Lance, *The Necropolitan Elite Of Northeast China In The Long Eleventh Century: A Social History Of Liao Dynasty Epitaphs (907-1125)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University Of Birmingham, 2019.
- Serdar, Murat, Sayın Sedat, “Karahitay İmparatorluğunda Sosyoekonomik Hayat”, *Orta Çağ’da Ticaret*, Ed. Tolgahan Karaimamoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 127-140.
- Shea, Eiren L., “Intentional Identities: Liao Women’s Dress And Cultural And Political Power”, *Acta Via Serica*, Cilt: 6, S. 2, Kasım 2021, s. 37–60.
- Taşagül, Ahmet, “Karahitaylar”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 2001, s. 415-416.

- _____, *Gök Tanrının Çocukları, (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- _____, *Türk Model Devleti Göktürkler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
- Twitchett, Denis, Tietze, Klaus-Peter, “The Liao”, *The Cambridge History Of China*, Ed. Herbert Franke And Denis Twitchett, S. 6, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 43-153.
- Wang, Feng-Mei, “On The Social Economy And The Rule Of The West Liao Country”, *Journal Of Jishou University Social Sciences Edition*, Cilt: 31, S. 2, 2010, s. 48-52.
- Wittfogel, Karl August ve Feng, Chia-Sheng, *History Of Chinese Society, Liao (907–1125)*, American Philosophical Society, Philadelphia 1949.
- Wright, David Curtis, “The Political And Military Power Of Kitan Empress Dowagers.” *The Role Of Women The Altaic World*, Ed. Veronika Veit, Wiesbaden, Harrassowitz 2007, s. 325–337.
- Yasin, Yusufcan, “Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 34, Haziran 2013, s. 315-327.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 12.05.2024

Makale Kabul | Accepted: 24.06.2024

Atıf | Cite as: Kaan Akar, "Orta Çağ'da Bir Ticari Kriz: Bulgar Pazarı Sorunu (894-897)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(1), Haziran 2024, s. 22-40.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1482630>

ORTA ÇAĞ'DA BİR TİCARİ KRİZ: BULGAR PAZARI SORUNU (894-897)

Kaan AKAR*

Öz

Boris Han'ın 852 yılında Tuna Bulgar Devleti tahtına çıkmasının ardından iktidarının ilk 10 yılında Doğu Roma ve Frank İmparatorluklarına karşı sürdürdüğü savaşlar Devleti'nin insan ve maddi kaynaklarını tüketmeye başlamış ancak buna karşılık istenen başarılar elde edilememiştir. Askeri alanda sonuçsuz kalan uğraşlara ek olarak sosyal olarak da sancılı bir süreçten geçen Tuna Bulgar Devleti aynı zamanda gayri resmi olarak Hristiyanlaşma ve Slavlaşma tehdidi altında bulunmaktadır. Bulgarların Doğu Roma İmparatorluğunun askeri baskısına da maruz kalması Boris Han'ı radikal bir karar vererek Hristiyanlığa girmeye zorlamıştır. Bu doğrultuda Boris Han 865 yılında Doğu Roma İmparatoru III. Michael'in vaftiz babalığında oğlu Simeon ile birlikte vaftiz olarak Hristiyanlık dinine girmiş ve Devleti'nin de bir Hristiyan devleti olduğunu açıklamıştır, bu aslında malumun da ilandır. Boris Han ile birlikte vaftiz edilen oğul Simeon da 10 yaşlarına gelmeden eğitim alması amacıyla gerçek anlamda ise dönemde oldukça sık uygulanan bir gelenek olan "soylu rehine" vasfıyla İstanbul'a gönderilmiştir. Simeon 888 yılında babasının çağrısı ile Tuna Bulgar topraklarına geri dönmüştür. Çalışmamızda Simeon'un babası ve ağabeyi Vladimir'in ardından 893 yılında Tuna Bulgar Devleti hükümdarı olmasının bir yıl sonrasında başlayan ve "pazar sorunu" sebebiyle bir ticaret savaşı hüviyetinde olan Bulgarafigon savaşına giden süreç ve dönemdeki Bulgar-Doğu Roma siyaseti konu edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bulgar, Hristiyanlık, VI. Leon, Doğu Roma İmparatorluğu, Bulgar Pazarı

A COMMERCIAL CRISIS IN THE MIDDLE AGES: THE BULGARIAN MARKET QUESTION (894-897)

Abstract

After Boris Khan ascended the throne of the Danube Bulgarian State in 852, the wars he waged against the Eastern Roman and Frankish Empires in the first 10 years of his rule began to exhaust the human and material resources of his state. However, the desired success could not be achieved in return. In addition to the fruitless efforts in the military field, the Danube Bulgarian State, which went through a socially painful process, was unofficially under the threat of Christianization and Slavization. The fact that the Bulgarians were also subjected to military pressure from the Eastern Roman Empire forced Boris Khan to take a radical decision and convert to Christianity. Accordingly, Boris Khan, together with his son Simeon, was baptized and converted to Christianity by the Eastern Roman Emperor Michael III in 865 and declared that his

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kaan.akar@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4623-5369.

state was a Christian state, which was in fact a declaration of the obvious. The son Simeon, who was baptized together with Boris Khan, was sent to Constantinople before the age of 10 to be educated as a "noble hostage", a very common tradition at the time. Simeon returned to the Danube Bulgarian lands in 888 upon his father's summons. In 893, Simeon succeeded his father and older brother Vladimir as the head of the Danube Bulgarian State. Our study will focus on the Bulgarafigon War, which started one year after this event and was characterized as a trade war due to the "market problem", and the Bulgarian-Eastern Roman politics of the period.

Key Words: Bulgar, Christianity, Leon VI, Eastern Roman Empire, Bulgarian Market

Giriş

Tuna Bulgar Devleti'nde halkın büyük çoğunluğunu oluşturan Slavların daha önceden Hristiyanlığa geçişi aslında sayıca azalmış Bulgar Türklerinin de eski dinlerinden kopuşlarına sebep vermiştir. Çünkü Slavlar ile Bulgarlar arasında olan karma evliliklerle yeni bir millet ortaya çıkmış ve Slavlaşan Bulgar halkı din olarak Hristiyanlığı tercih etmiştir¹. Ayrıca Kurum Han (803-814) dönemine doğru gittiğimizde de birçok Doğu Roma kalesi, kasabası ele geçirilmiş ve bu bölgelerde meskûn olan halk Tuna Bulgar Devleti topraklarının iç kesimlerine doğru göçe zorlanmıştır². Bu insanlar bir nevi esir olsalar da Bulgar topraklarında yaşamaya başlamışlar ve çevredeki Slav ve Bulgarları da dinlerini anlatarak etkilemişlerdir. Ayrıca Tuna Bulgar Devleti-Doğu Roma İmparatorluğu arasında gerçekleşen yoğun savaşlı yıllarda Bulgarlar tarafından birçok Hristiyan din adamı da esir alınarak Bulgar topraklarına getirilmiştir. Bu din adamlarının da misyonerlik olarak nitelendirilecek faaliyetleri olduğu görülmektedir. Tuna Bulgar Devleti'nde Kurum Han, Doğu Roma İmparatorluğu ile 807-814 arası süre gelen savaşlarında Slavları etkin olarak kullanmıştır³. İmparator I. Nicephoros'un (802-811) 811 yılında Vürbitsa Geçidinde hayatını kaybettiği savaşın ardından imparatorun kafatasından eski gelenekler mucibince içki kadehi yapılmıştır⁴. Bu kadeh zaferin nişanesi olarak Slav beylerine Kurum Han tarafından "Zdravitsa"⁵ denilerek sunulmuştur⁶. Bu bağlamda Kurum Han döneminde Slavların Tuna Bulgar Devleti'nin idari ve askeri alanlarında anlaşılacağı üzere de sosyal hayatta etkinlikleri söz konusudur. Bu etkinlikler Slavlar arasında hâkim din olan Hristiyanlığın Bulgarlar arasında da yayılmasını sağlamıştır. Fakat Kurum Han'ın 814 yılındaki ölümünden sonra yerine geçen oğlu Omurtag Han (814-831) döneminde⁷ Tuna Bulgar Devleti idaresinde Hristiyanlığa ve Slavlara karşı bir politika izlenmeye başlanmıştır⁸. Omurtag Han, Hristiyanlığın ülkesinde daha fazla yayılmaması için sert önlemler almış Hristiyanlığın

¹ Nevill Forbes, *The Balkans: A History of Bulgaria—Serbia—Greece—Rumania—Turkey*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014, s.21

² Pavlos Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (802-811)*. The University of Edinburgh. Edinburgh 1984, s. 282; L. Brubaker, J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680–850: A History*, Cambridge University Press, UK 2015, s171; Steven Runciman, *The First Bulgarian Empire*, G. Bell & sons Limited, Londra 1930, s.43.

³ Panos Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria, 775-831*, Brill, Leiden-Boston 2012, s.202.

⁴ Steven Runciman, *Byzantium and the Slavs, Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*. Oxford University Press 1949, s.

⁵ Slavca Şerefe anlamı taşımaktadır. *The First Bulgarian*, s.42.

⁶ Runciman, *The First Bulgarian*, s. 42.

⁷ Lazslo Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, TKAE, Ankara 1984, s.26.

⁸ Fakat Omurtag Han'ın tüm Hristiyanlık karşıtı mücadelesi bu dinin Bulgar topraklarında Bulgarlar ve Slavlar arasında yayılmasına engel olamamıştır. Anthony Kaldelis, *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade*, Oxford University Press, Oxford 2017, s.55.

yayılmamasının en önemli müsebbibi olarak da Slav halkını görmüştür⁹. Omurtag Han, Slavlara karşı babası Kurum Han'ın döneminden daha farklı bir yaklaşım sergilemiştir¹⁰.

Omurtag Han'ın ardından Bulgar tahtına çıkan Malamir Han (831-836)¹¹ da babasının Hristiyanlık karşıtı politikasını biraz daha yumuşatarak sürdürmüş ancak alınan önlemler halk arasında Hristiyanlığa geçişi engelleyememiştir¹². Bu dönemde Bulgar hanedan ailesinde dahi bu dine inananlar söz konusudur. Malamir Han'ın ağabeyi Envarotas vaftiz olmuştur¹³, Malamir Han'ın tüm vazgeçirme çabalarına rağmen ikna olmayan Envarotas idam edilmiştir¹⁴. Malamir Han'ın ardından Tuna Bulgar Devleti tahtına Presiam Han (836-852) çıkmıştır¹⁵. Onun döneminde artık Hristiyanlık daha rahat bir yayılım göstermiş ve ardından devleti büyük bir değişime sokacak olan aslında malumun ilanı olarak nitelendirilecek olan Boris Han (852-889) ve resmi Hristiyanlık süreci başlayacaktır¹⁶. Tuna Bulgar Devleti hükümdarı Boris Han, 865 yılında İmparator III. Michael'ın vaftiz babalığında Hristiyan olduktan sonra devletini bu yeni dinin esaslarına göre şekillendirmeye başlamıştır¹⁷. Boris Han, ülkesinin Hristiyanlığı benimsemesinden sonra İstanbul Patrikhanesinin ve dolayısıyla Doğu Roma İmparatorluğu'nun Tuna Bulgarlarının iç işlerine karışmasını engellemek amacıyla bağımsız bir Bulgar Patrikhanesi kurmak için çaba sarf etmiş ve bu amacına ulaşmıştır¹⁸. Boris Han ülkesinin yeni dininin kilise teşkilatını kurmak ve Hristiyanlığı daha iyi anlamak için 889 yılında tahtından kendi arzusu ile feragat etmiş ve yerini daha önceden veliaht olarak hazırladığı büyük oğlu Vladimir'e (889-893) bırakmıştır¹⁹. Vladimir, hükümdar olarak Tuna Bulgar Devleti tahtında otururken bir diğer oğlu, İstanbul'da 14 yıllık bir süre din ve pozitif bilimlerde eğitim görmüş Simeon'u ise Bulgar Patrikhanesinin başına geçirmek istediği anlaşılmaktadır²⁰.

⁹ Omurtag Han diktirmiş olduğu bir yazıtta Slavları ve Yunanları yendiğini yazdırmıştır. Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, ca. 500-1250*. Cambridge University Press, Cambridge 2006, s.156; Osman Karatay, *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s.229.

¹⁰ James Hopkins, *The Bulgarian Orthodox Church: A Socio-Historical Analysis of the Evolving Relationship Between Church, Nation, and State in Bulgaria, East European Monographs*, Edinburgh 2013, s.14.

¹¹ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013, s.296; Geza Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984, s.54.

¹² Runciman, *Byzantium and the Slavs*, s.346

¹³ J.B. Bury, *Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil A.D.802-867*, Macmillan And Co. Limited, London 1912, s.235

¹⁴ Hopkins, s.14.

¹⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, *Bulgar Türkleri Tarihi- Hanlıktan Çarlığa*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2023, s.147

¹⁶ Denis P. Hupchick, *War for Early Medieval Balkan Hegemony*, Palgrave Macmillan, USA 2017, s.129; Neville Forbes, *The Balkans: The History of Bulgaria and Serbia*, Clerandon Press, Oxford 1915, s.23.

¹⁷ Karatay, s.233; Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, İngilizceye çev. John Wortley, Cambridge University Press, New York 2010, s. 90; J.V.A. Jr Fine, *A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983, s.118.

¹⁸ George Ostrogorsky, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 5. Baskı, Ankara 1999, s. 567.

¹⁹ Curta, s. 177; Feher, s. 57; Ayşe Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı, Cilt I: Tarih*, Der. O. Karatay-B.A. Gökdağ, Araştırma ve Kültür Vakfı, İstanbul 2006, s.120.

²⁰ Mirosław J. Leszka (Łódź), "The Monk Versus the Philosopher From the History of the Bulgarian Byzantine War 894-896", *Studia Ceranea* 1, 2011, s.55-70, s.56; Kiril Marinow, "In The Shackles of The Evil One Portrayal of Tsar Symeon I the Great (893-927) in the Oration "On the Treaty with the Bulgarians", *Studia Ceranea* I, "A Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe" 1, 2011, s.26; Steven Runciman, *The Emperor Romanus Lekapenus and his reign*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, s.38.

Simeon'un Tuna Bulgar Devleti Tahtına Çıkması

Boris Han, Bulgar Patrikhanesinin teşkilat yapısıyla daha yakından ilgilenebilmek adına 889 yılında kendi isteği ile tahtını oğlu Vladimir'e bırakmış ve Bulgar başkenti olan Preslav yakınlarındaki Pantelemon manastırında yaşamaya başlamıştır²¹. Bu manastır 888 yılında eğitimini tamamlamasının ardından babasının çağrısına uyarak ülkesine dönmüş olan Simeon'un da ikametgâhıdır. Simeon burada İstanbul'dan getirmiş olduğu Yunanca-Latince din ve edebiyat eserlerini kendi yönetiminde muhtemelen Aziz Cyril'in öğrencilerinden oluşturduğu bir çeviri ve tetkik heyetiyle birlikte Slavcaya çevrilmesi projesi ile meşgul olmuştur²². Bu eserlerin Slavcaya çevrilmesi Bulgarların ve Slavların²³ Hristiyanlığı çok daha iyi anlamaları ve edebi eserlerle devrin en önemli kültür dairesi Doğu Roma edebi kültürünü edinmesini sağlayacak bir çalışmadır. Bu sayede yazılı bir Bulgar edebiyatı meydana getirilmeye çalışılmıştır. Boris Han, 889 yılında Pantelemon manastırına çekilerek oğlu ile birlikte ikamet etmeye başlamış devlet ise Vladimir Han'ın yönetimine geçmiştir²⁴.

Boris Han'dan Tuna Bulgar Devleti tahtını devralan Vladimir Han, babasının kurmaya çalıştığı tüm devlet düzen ve siyasetini derinden bütünüyle değiştirmeye çalışmıştır²⁵. Hristiyanlık karşıtı olan, muhtemelen Boris Han'ın yüksek otoritesi karşısında sessiz kalmak zorunda olan eski geleneksel Tangra inancına²⁶ mensup ve Slavların devleti üst kademelerine gelmesinden rahatsız olan Bulgar soylu boyarlar Vladimir Han'ın çevresinde toplanmaya başladıkları görülmektedir. Boris Han'ın etkisizleştirmek için baskı altında tuttuğu Bulgar soylu geleneksel aristokrasi onun tahtından ayrılması ile birlikte Vladimir Han iktidarında bir rahatlama dönemine girmiştir. Vladimir Han'ın da gücünü ve iktidarını dayandırdığı Bulgar soylu aristokrasinin amacı Hristiyanlık ve bu dinin yayılma kaynağı olarak görülen Slav halkın etkisini yok etmektedir²⁷. Vladimir Han'ın da bu grubun ideallerini taşıdığı ve doğrultuda hareket ettiği görülmektedir. Devlet ricalinde Boris Han'ın resmi olarak Hristiyanlığı tanınmasından sonra kullanılmayan ve dahi muhtemel olarak halkın arasında Hristiyanlığın yayılmasının ardında çok daha önce terk edilen gelenekler ve uygulamalar tekrar hayata bulmaya başlanmıştır. Ayrıca devletin önemli noktalarında görev alan Slavların yerine Bulgar soylu olan kişiler getirilmiş ve Bulgar aristokrasisi eski gücüne tekrar kavuşturulmaya çalışılmıştır. Hristiyanlığı Doğu Roma İmparatorluğuna kölelik olarak gören Boyarlarla birlikte Vladimir Han, Hristiyan halka tedhiş başlatmış ve Bulgar topraklarındaki kilise ve manastırlar yağmalanarak yıkılmaya başlanmıştır. Boris Han bu süreci yakından izlemiş ve sonucunda da müdahale edilmesi gereken zamanın gelmesiyle ikamet ettiği manastırdan çıkmıştır²⁸. Kendisine sadık eski tebaası ile birlikte kurmuş olduğu orduyla oğlu Vladimir Han'ı tahtından indirmiş ve sabık han kör edildikten sonra

²¹ Hupchick, s. 210.

²² Leszka, s.57.

²³ Bundan sonra tek bir millet adı olan Bulgar adı kullanılacaktır

²⁴ Runciman, *The First Bulgarian*, s.130.

²⁵ Dimitri Obelensky, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453*, Cardinal, London 1974, s.133; Warren Treadgold, *"The Long Revival", A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Standford California 1997, s.463.

²⁶ Bulgarların inandığı eski Türk Gök Tengri inancıdır. Hopkins, s.13.

²⁷ Romilly Jenkins, *Byzantium The Imperial Centuries AD 610-1071*, Barnes&Noble Books, New York 1993, s. 202.

²⁸ David Marshall Lang, *The Bulgarians From Pagan Times to the Ottoman Conquest*, Thames And Hudson, Southampton 1976, s.61.

öldürülmüştür. Vladimir Han'ın çevresinde bulunan Bulgar aristokrasisi de dağıtılarak aynı akıbete uğramışlardır²⁹. Boris Han 893 yılında yönetime el koymuş ancak tekrar kendi iktidarını kurmamış bunun yerine Bulgar Patrikhanesine hazırladığı oğlu Simeon'u Preslav'da topladığı bir kurultay ile Tuna Bulgar Devleti tahtına oturtmuştur³⁰.

Simeon'un tahta çıkmasıyla artık eski Türk hükümdarlık unvanı olan Han unvanı yerine Çar unvanını kullandığı görülmektedir. Çocukluğunda Boris Han'ın yanında Hristiyan olarak yetişen Çar Simeon daha sonra İstanbul'a gönderilmiş ve gençlik dönemini burada geçirmiş ve hem pozitif bilimler, edebiyat ve hem de etkili bir dini eğitim almıştır³¹. İstanbul'da Magnavra Saray Okulundan mezun olmuş dönemin İstanbul Patriği olan Patrik Photius'dan dersler almış Doğu Roma edebiyatını çok iyi öğrenmiş ve bu kültüre uyum sağladığı anlaşılmaktadır³². Grekçeyi çok iyi konuştuğu ve İstanbul'da saray kültürüne adapte olduğundan dolayı da kendisine "Yarı Grek" yakıştırmaları yapılmıştır³³. Vladimir Han'ın Doğu Roma kültürüne olan düşmanlığının ardından Tuna Bulgar Devleti tahtına İstanbul'da yetişmiş dindar bir Hristiyan'ın çıkması İstanbul'da memnuniyetle karşılanmıştır³⁴.

Bulgarafigon Savaşına Giden Süreç

Çar Simeon 893 yılında Tuna Bulgar Devleti tahtına çıktıktan sonra ülkesinin iç işleri ile alakadar olmuş olduğu görülmektedir. Özellikle Doğu Roma edebiyatının ve kilise metinlerinin Slavcaya çevirisi ve devletin yeni başkenti olan Preslav'ın gerçek bir Hristiyan başkenti olarak bu dine uygun şekilde imar edilmesi önem arz etmektedir. Yeni dinin halk arasında sağlam temellerle sağlıklı bir şekilde yayılım göstermesi de Çar Simeon'un hükümdarlığının ilk yıllarındaki amaçlarının başında gelmektedir³⁵.

Doğu Roma İmparatorluğu'nda ise Çar Simeon'un tahta çıktığı yıl olan 893 yılında "Bilge ve Filozof" gibi unvanlarla tarihte kendisine yer edinmiş olan İmparator VI. Leon (886-912) bulunmaktadır³⁶. Kesinlik kazanmamış olmasına rağmen Çar Simeon ve İmparator VI. Leon'un aynı dönemlerde birlikte Patrik Photius'un öğrenciliğinde

²⁹ Jonathan Shephard, *Emergent In the Balkans and East-Central Europe*, Ashgate Variorum, UK 2011, s.14; Robert Browning, *Byzantium and Bulgaria, A Comparative Study Across The Early Medieval Frontier*, Londra 1975, s.57; Obelensky, s. 157.

³⁰ Shaun Tougher, *The Reign of Leo VI (886–912). Politics and People*, Leiden–New York–Koln 1997, s.172; Browning, s. 57; Runciman, *The First Bulgarian*, s.133

³¹ Eingeführt von Helmut W. Schaller, *BULGARIEN-JAHREBUCH Deutsch-Bulgarische Gesellschaft zur Förderung der Beziehungen zwischen Deutschland und Bulgarien e.V. Herausgegeben von Sigrun Comati-Wolfgang Gesemann- Raiko Krauß und Helmut Schaller* Cologne 2022 s.85; John Juluis Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (803-1081)*, Çev: Selen Hırçıl, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2013, s.87.

³² William Miller, *The Byzantine Inheritance in South-eastern Europe, Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*. Oxford University Press, Oxford 1949, s.330.

³³ Liudprand, *The Complete Works of Liudprand of Cremona*, Trans. Paola Squatriti, The Catholic University of American Press, Washington, D.C. 2007, s.124.

³⁴ Obelensky, s.133; Hupchick, s. 153.

³⁵ R.J. Crampton, *A Concise History of Bulgaria, Cambridge Concise Histories*, Cambridge University Press, Cambridge 2016, s.16; Hupchick, s.151.

³⁶ İmparator I. Basileios'un mu yoksa İmparator III. Michael'in mi oğlu olduğu tartışmaları bulunmaktadır. Liudprand İmparator I. Basileios hakkında şu bilgileri vermiştir: İmparator I. Basileios için Cremonalı elçi Luidprand şu sözleri aktarmaktadır; "Şimdiki imparatorun büyükbabası olan yüce imparator Basil, Makedonya'da mütevazı bir ailede doğdu. Fakirliğin, yani yoksulluğun zorlayıcı boyunduruğu altında Konstantinopolis'e geldi ve bir süre bir başrahibin hizmetinde bulundu. O zamanki imparator Michael bir sabah hizmet ettiği manastıra dua etmeye gitti ve onun son derece güzel olduğunu görünce başrahip olan başrahibi çağırdı ve delikanlıyı kendisine vermesini istedi. Daha sonra onu saraya götürdü ve kethüdası yaptı; kısa sürede o kadar güçlendi ki herkes ona ikinci imparator dedi. Liudprand, s. 36.

bulunduğu ve birbirlerini tanıdıkları ifade edilmektedir³⁷. Tuna Bulgar Devleti ve Doğu Roma İmparatorluğu arasında Çar Simeon'un iktidarının ilk yılında herhangi bir sorun göze çarpmamaktadır fakat 894 yılında ilk ciddi sorun meydana gelmiştir. Tuna Bulgar Devlet ve Doğu Roma İmparatorluğu arasında Tervel Han ve İmparator III. Leon dönemlerinde yapılan 716 tarihli anlaşma mucibince Bulgarlar İstanbul'da St.Mamas'da³⁸ bir pazar yeri elde etmişlerdir³⁹. Burası zamanla "Bulgar Pazarı" olarak adlandırılmış ve burada ticaret yapan Bulgarlar Doğu Roma İmparatorluğuna ticarete gelen diğer çeşitli milletlerden tüccarlara oranla daha az gümrük vergisi ve mallarını satarken daha düşük satış vergisi ödemişlerdir. Ayrıca İstanbul'a dünyanın her yerinden gelen mallara özellikle doğu ülkelerinden gelen değerli mallara daha kolay olarak erişmişler ve bu malları daha az nakliye ücreti ve vergilerle hem kendi ülkelerinde hem de Doğu Roma İmparatorluğu'nun çeşitli şehirlerinde satarak ticari olarak önemli bir kazanç elde etmişlerdir. Ancak Bulgar Pazarı, Tuna Bulgar Devleti'nde Vladimir Han'ın sebep olduğu iç karışıklıkların sebebiyle yaşanan taht değişikliğinden etkilenmiştir. Eski bir din adamı olarak Bulgar tahtına çıkan, devlet işlerinde tecrübesiz olduğu ve Doğu Roma İmparatorluğu yanlısı bir politika içinde olacağı tahmin edilen Çar Simeon'un herhangi bir engel çıkarmayacağı düşüncesiyle Doğu Romalı devlet adamlarının ilgi alanına girmiştir⁴⁰.

İmparator VI. Leon'un kayınpederi olan ve Basileopator unvanına⁴¹ sahip olan Zoutzes Bulgar Pazarı'nın konumunun ve yapısının değişmesi için çalışmaya başlamıştır. Basileopator Zoutzes İmparatorluk Senatosunda bu pazarı gündeme getirmiştir. Bulgar Pazarının işletim hakkını yakın adamlarından Mourikos'un himayesinde olan iki Yunanlı tüccar olan Stauracius ve Cosmos'a verilmesi için bir senato kararı çıkartmış ve ardından damadı olan İmparator VI. Leon'u da bu kararı onaylamasını telkin ettikten sonra amacına ulaşmıştır. Bulgar Pazarı kendi işletmelerine giren Stauracius ve Cosmos ilk önce Bulgarların 716 anlaşması sayesinde kazanmış oldukları düşük gümrük ve satış vergilerini iki devletin yapmış olduğu resmi anlaşmaya rağmen artırmışlardır. Bu durum Bulgarların anlaşma ile garanti altına aldıkları ticari haklarına bir darbe vurmuş ve kazançlarında azalmaya neden olmuştur. Ancak iki tüccarın Bulgar Pazarında yaptıkları yenilikler sadece vergi artışı ile kalmamış ve pazar İstanbul'daki yerinden alınarak Selanik şehrine taşınarak burada kurulmasına karar vermişler ve bunu da devlet makamlarının onayı ile sağlamışlardır⁴². Gümrük ve satış vergilerinin artırılmasından çok daha fazla Bulgar ticaretinin yararına aykırı olan bu durum etkisini hemen göstermiş ve Bulgar ticareti büyük zararlara uğramış olduğu görülmektedir. Selanik coğrafi olarak Bulgar topraklarına oldukça uzak bir konumdadır. Ulaşımı kolay olan İstanbul yerine Selanik'e gitmek Bulgar tüccarlarına hem vakit hem de maddi kayıplara neden olmuştur. Bununla birlikte malların nakliye süresi de artmış ayrıca deniz ve kara yolunun daha fazla

³⁷ Jenkins, s.198; Norwich, s. 94.

³⁸ Beşiktaş.

³⁹ Feher, s.49.

⁴⁰ Tuna Bulgar Devletinden gelen tüccarların üç ila altı ay arasında İstanbul'da yaşayarak mallarını pazarlarda satma hakları bulunmaktadır. Sattıkları mal başına da %10'luk bir vergi ödemektedirler bu vergi oranı İstanbul'da bulunan diğer milletlere mensup olan tüccarlardan daha düşüktür. Browning, s.58.

⁴¹ İmparatorun Babası" anlamına gelen ve İmparator VI. Leon döneminde ortaya çıkarılan bir unvandır. Aynı zamanda genç bir İmparatorun "Hocası" ve "Koruyucusu" anlamında da kullanılmıştır. Bu unvan ilk olarak İmparator VI. Leon' un eşi Zoe Zaoutzaina'nın Stylianos Zaoutzes'e verilmiştir. Cüneyt Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022, s.151.

⁴² Jenkins, s.202; Skylitzes, s. 170; Jr Fine, s.137.

kullanılması ödenen ve hali hazırda yükseltelen vergilerin artmasına sebep olmuştur⁴³. Bu durum da malların maliyetinin yükselmesine ve ücretlerin artmasını meydana getirmiştir, Bulgar tüccarların karşılaştığı bir diğer sorun ise özellikle doğudan gelen mallara ilk elden ulaşım imkanlarının ellerinden alınmasıdır. Bu mallara Doğu Romalı tüccarlar vasıtasıyla ikinci ve hatta üçüncü elden ulaşmaya başlamışlardır⁴⁴. İstanbul'da devletin kontrolünün daha fazla olması ancak Selanik'in uzaklığı Bulgar Pazarında devletin yasalarının uygulanabilirlik düzeyini de azaltmış ve pazarı işletme hakkını ellerine alan Stauracius ve Cosmos'un keyfiyetine terk etmiştir. İki Yunanlı tüccar Bulgar Pazarını istedikleri gibi yönetmiş Bulgar tüccarlara zorluklar çıkarmış ve bu zorlukların giderilmesi karşılığında haksız kazançlar elde etmişlerdir⁴⁵. Görüldüğü üzere pazarın el ve konum değiştirmiş olması Tuna Bulgar Devleti'nin ticari çıkarlarına aykırıdır ve hatta resmi bir barış anlaşması ile güvence kazanmış olan hakları elinden alındığı için de devletin saygınlığı ve egemenliği dahi zedelenmiştir.

Bulgar Pazarının yer değişiminin Çar Simeon'un iktidarına rast gelmesi Tuna Bulgar Devleti tahtında yaşanan değişikliğin Doğu Roma İmparatorluğu çıkarları için bir fırsat oluşturmuş olabileceği gibi Vladimir Han'ın Hristiyanlık karşıtı politikasının ve yapılmış olan tahribatın da bir cezalandırması olması muhtemeldir. Fakat nedenlerden bağımsız olarak Bulgar ticareti oldukça zarar görmüştür. Çar Simeon her ne kadar devlet adamı olarak yetiştirilememiş olsa da Devleti'nin çıkar ve amaçlarını gözetten bir hükümdar olduğu ve ticaretin ülkesinin refahı için elzem olduğunu çok iyi bildiği anlaşılmaktadır. Çar Simeon'un ülkesinin gelişmesi ve güçlenmesi için yapmış olduğu çalışmalarda para önemli bir unsurdur ve paranın süregelen, sorunsuz bir ticaretle, mal akışından meydana geleceği kesindir. Bu nedenler doğrultusunda Bulgar Pazarının yer değişiminden kaynaklı zararı uğrayan Bulgar tüccarların şikayetlerini dinlemiş ve bu sorunların çözümü için öncelikle diplomasi yoluna başvurmuştur. Bulgar ticaretine zarar veren 716 anlaşmasına aykırı olan bu olayın düzeltilmesi için İmparator VI. Leon'a bir elçi gönderilmiştir⁴⁶. Bulgar elçisi Çar Simeon'un bu pazarın yerinin tekrar eski bölgesine geri getirilmesi ve vergilerin de düşürülmesi talebini ileten mektubunu İmparator VI. Leon'a sunmuş ancak bu teklif kabul edilmemiş Bulgar elçisi ağır bir hakarete uğrayarak İmparatorun huzurundan çıkarılmıştır⁴⁷.

İmparator VI. Leon'un Bulgar diplomasisini reddetmesi Çar Simeon'un elinde çözüm için artık sadece askeri güç seçeneğini bırakmıştır⁴⁸. Boris Han'ın 865 yılında İmparator III. Michael'in vaftiz babalığında Hristiyan olmasından sonra barışın hâkim olduğu Tuna Bulgar Devleti ve Doğu Roma İmparatorluğu arasında uzun yılların ardından yeniden bir savaş durumu ortaya çıkmıştır⁴⁹. Çar Simeon bu savaşta ülkesinin

⁴³ P. Prasad, *Diplomacy and Foreign Policy in the Personal Reign of Constantine VII Porphyrogenetos (945-959)*, University of Oxford, Oxford 2015, s.221; Lezksa, s.59.

⁴⁴ Runciman, *The Emperor Romanus*, s.38

⁴⁵ Tougher, s.96.

⁴⁶ Runciman, *The First Bulgarian*, s. 144; Jenkins, s. 202.

⁴⁷ Jonathon Shephard, "*Bulgaria: the other Balkan Empire*", Cambridge Medieval History III, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s.574; Obelensky, s. 145.

⁴⁸ Skylitzes, s. 170; Tougher, s. 96.

⁴⁹ Boris Han'ın 853 yılında Trakya'ya bir akın gerçekleştirmesi Tuna Bulgar Devleti- Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki çatışmaların Çar Simeon dönemine kadar son olaydır.

ticari çıkarlarını ve egemenlik haklarını korumaya çalışan bir hükümdar konumundadır. Bulgarafigon savaşına⁵⁰ doğru giden sürecin başlangıcı bu olaydır⁵¹.

Çar Simeon, Bulgar ordusunu toplayarak savaşa hazır hale getirdikten sonra 894 yılının sonbaharında Edirne istikametinden Doğu Roma İmparatorluğu'nun Trakya topraklarına girmiş ancak Edirne şehri ile ilgili bir tasarrufta bulunmadan Trakya'nın kırsal bölgelerini yağmalamış ve zarar vermiştir⁵². Bu sırada Bulgar ordusunun karşına bir Doğu Roma birliği çıkmamıştır bunun da sebebi Doğu Roma İmparatorluğu'nun bu sırada Tarsus Arapları ile savaşta olması ve İmparator VI. Leon'un Araplara karşı Balkan Theması ve İstanbul'daki Tagmata birliklerini Anadolu'ya geçirmiş olmasıdır. Çar Simeon'un da saldırı için bu vakti özel olarak seçmiş olabileceği akıllara gelmektedir. Ayrıca İmparator VI. Leon'un da Bulgar Pazarı konusunda Tuna Bulgar Devleti'nde herhangi bir silahlı karşılık beklemediği ve bu sorunu ciddiye almadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeplerle Devleti'nin batı bölgelerini koruyan askerlerini de rahatlıkla doğuya kaydırmış olduğu anlaşılmaktadır⁵³. Çar Simeon liderliğinde ani olarak gelişen Bulgar saldırısı karşısında deneyimli askerlerinden yoksun olan İmparator VI. Leon Bulgar saldırısını haber aldıktan sonra Trakya topraklarını korumak için aceleyle asker toplamış acemi olan birliklere Doğu Roma İmparatorluğunda imparatorların kişisel korunmasından sorumlu olan Hetaireia birliğini⁵⁴ ve Hazar Türklerinden müteşekkil paralı askerleri katmış ve Bulgar ordusunun üzerine Krenites ve Kourtikos adındaki iki generalin emrinde göndermiştir. Hetaireia ve Hazarlarla güçlendirilmiş ancak çoğunluğu deneyimsiz askerlerden oluşan ordu Edirne civarlarına yaklaştığında Bulgar ordusu ile karşılaşmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu ordusu sayısal nitelik olarak Bulgar ordusundan fazladır ancak tecrübeli askerlerle kurulu olan Bulgar ordusu için sayısal eksiklik sorun teşkil etmemiş ve gerçekleşen çarpışmada Doğu Roma İmparatorluğu büyük bir mağlubiyetle karşılaşmıştır ve generaller Krenites ve Kourtikos da hayatını kaybetmiştir⁵⁵. Seçkin muhafız birliği olan Hetaireia birçok mensubunu kaybetmiş ve ücretli Hazar askerlerinden hayatta kalanlar da Bulgarların esiri olmuştur. Esir edilen Hazarlı askerler İmparator VI. Leon'a Bulgar Pazarı sorununun karşılığı olarak bir mesaj verilmesi adına burunları kesilerek geri gönderilmiştir. Hazarlı askerlerin Hristiyan olmaması onlara yaşanan çatışma sonrası bu cezanın verilmesi ve diğer Hristiyan esirlere böyle bir davranışın olmaması Çar Simeon'un diplomatik olarak takındığı bir tavır olarak durmakta ve Hristiyan kanı dökmek ve Hristiyan onuruna zarar vermek istemediğini

⁵⁰ Leszka, s. 59.

⁵¹ Kanaatimizce Bulgarlar için amacı da sadece pazarın sebep olduğu sorunları ortadan kaldırmaktır. Konumuzu kapsamadığı için 913-927 arası olan siyasi süreçlere değinmeyeceğiz ancak Çar Simeon döneminin tamamı incelendiğinde 913 yılından 927 yılına kadar süren Çar Simeon'un İstanbul'da Doğu Roma İmparatorluğu tahtına oturma amacıyla başlayan uzun savaşlar ve mücadeleler dizisinin ilk karşılaşması bu savaş değildir. Öyle ki Çar Simeon'un ilk yıllarında Doğu Roma İmparatorluğu tahtı için mücadele ederek İstanbul'u ele geçirmesi gibi bir niyetinin olduğunu söylemek oldukça zordur çünkü bunun için siyasi şartlar oluşmamıştır. Fakat Bulgarafigon Savaşına doğru giden süreçte Çar Simeon'un kendisini halkına ve devlet ricaline de kabul ettirme ve Doğu Roma İmparatorluğu yanlısı bir politika izlemeyeceğini gösterme amacı olması olasıdır. Kendisini Yarı Grek olarak nitelendirecek kültürel özelliklere haiz olmasına rağmen başında bulunduğu milletin ve devletin çıkarlarını koruyacağını göstererek hem Tuna Bulgar Devletinde hem de Doğu Roma İmparatorluğunda kendisi hakkındaki algıları kökünden değiştirme isteği bulunması muhtemeldir.

⁵² Bioning, s.59, Treadgold, s.463.

⁵³ Obelensky, s. 144.

⁵⁴ Hetarieria ilk olarak IX. Yüzyılda kaynaklarda yer alan çoğunluğu yabancı paralı askerlerden oluşan muhafız birliğidir. John Haldon, *Byzantium At War AD 600-1453*, Routledge, New York 2002, s.246.

⁵⁵ Tougher, s.175.

göstermesi açısından önemlidir⁵⁶. Trakya kırsalından elde edilen bol ganimet ve ordusunun göstermiş olduğu savaş azmi Çar Simeon'u memnun etmiş ve hükümdar olarak Devleti'nin ve ordusunun kabulünü aldığı göstermesi bakımından kendi açısından da oldukça önemli olduğu görülmektedir⁵⁷.

Doğu Roma İmparatorluğu topraklarında kazanılan bu ilk muharebenin ve alınan ganimetin bolluğuna hatta İstanbul yolunun açık olmasına rağmen Çar Simeon Trakya içlerine doğru ilerlememiş ve ülkesine dönmüştür⁵⁸. Çar Simeon'un ülkesine dönmesinde iki temel vardır, yapmış olduğu bu hareketin Doğu Roma İmparatorluğuna uyarı için yeterli olduğunu ve İmparator VI. Leon'un Bulgar Pazarı konusunda geri adım atacağını düşünmüş olması muhtemeldir. Ayrıca bununla birlikte Çar Simeon'un geri dönüşündeki bir diğer etken de Avrupa siyasetinde etkili olmaya başlayan Macarlardır. Macarlar, Büyük Moravya Devleti ile ittifak kurmuş ve Frank İmparatorluğuna karşı savaş halindedirler. Bu savaş alanı olarak Bulgarların en önemli ticari kaynaklarından biri olan Avrupa'nın en büyük tuz madenlerinin bulunduğu Maroş Nehri yakınlarında cereyan etmektedir. Bu noktada Çar Simeon Macar-Frank savaşının kendi ülkesine sıçramaması adına tedbir almak amacı da taşımaktadır.

Çar Simeon Trakya topraklarına uyarı niteliği taşıyan harekâtı Doğu Roma İmparatorluğu nezdinde kendi arzu ettiği etkiyi uyandırmamıştır. İmparator VI. Leon, Bulgar Pazarını eski konumuna getirmemiş aksine öfkeye kapılmış ve Tuna Bulgar Devletine karşı bir sefer hazırlığına girişmiş ancak Tarsus Arapları ile olan savaş nedeniyle ordusunun tamamını Bulgarlar üzerine sevk edemeyeceği için Avrupa topraklarında kendisine yardım edebilecek müttefikler aramayı tercih etmiştir⁵⁹. İmparator VI. Leon önce Frank İmparatorluğunun Bavyera Kralı olan Arnulf'a ittifak için bir elçi göndermiştir ancak Bavyera Kralından müspet yanıt alamamıştır. Bu sebeple ittifak arayışlarındaki yönünü Macarlara çevirmiştir. Bu sırada Macarların ordularının bir kısmı Franklarla savaş halindedir ancak buna rağmen ana yurtları Eteköz'de hala kalabalık bir ordu grubu bulunduğu anlaşılmaktadır. İmparator VI. Leon ittifak amacı doğrultusunda elçi olarak görevlendirdiği Skeleros'u 895 yılı kışında değerli hediyeler ve altınlarla Macar yurduna göndermiştir. Macar yurdu Eteköz'de bulunan Macar önderleri Kuzsan ve Arpad ile görüşen Skeleros ittifak konusunda anlaşmaya varmış ve ardından bilgi vermek amacıyla İstanbul'a dönmüştür. İmparator VI. Leon'un Macar ittifakındaki amacı onların Doğu Roma donanması yardımıyla Tuna Nehri'ni geçerek Bulgar topraklarını işgal etmeleridir. Macarlar, Bulgar topraklarını işgal ettikleri sırada Doğu Roma orduları da hem donanma hem de kara birlikleri ile Bulgar topraklarına girecekler ve böylece Bulgarlar iki ateş arasında kalmış olacaklardır. Doğu Roma İmparatorluğu kara ordusunun başına ünlü komutan Nicephoros Phokas getirilmiş donanmanın komutası ise Patrici Eustathios verilmiştir. İmparator VI. Leon'un savaş planlarının detaylarına indiğimizde Macarlar, Doğu Roma donanması ile Tuna Nehri'ni geçecekler ve ardından Dobruca'ya ve Tuna Havzasına saldıracaklardır. Macarlar, Bulgarlara verebildikleri en yüksek zararı verecekler ve toplayabildikleri kadar esir toplayacaklardır. Bulgar esirlerin daha sonra Tuna Bulgar Devletiyle olacak olan barış görüşmelerinde baskı aracı olarak kullanılması tasarlanmıştır. Macarların arkaları da Tuna Nehrinde onları bekleyen Doğu Roma donanması ile korunacaktır ve Macarlar savaş sonrası yeniden bu gemilerle karşıya

⁵⁶ Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1996, s.286

⁵⁷ Shephard, *Emergent*, s. 15.

⁵⁸ Jr Fine, s.138.

⁵⁹ Runciman, *The First Bulgarian*, s. 145; Ostrogorsky, s. 238; Leszka, s.62.

gececeklerdir. Macar işgali sırasında Doğu Roma ordusu ise Çar Simeon'un karşısına çıkarak Bulgarların dikkatini kendi üstüne çekecek ve Macarların korunaksız alanları tahrip etmesinin önü böylece açılmış olacaktır. Bu doğrultuda hareket eden İmparator VI. Leon 895 yılı içinde Tarsus Arapları ile anlaşmaya varmış ve savaşı sonlandırmış böylece doğudaki birliklerini de batıya aktarma imkânı elde etmiştir⁶⁰.

Doğu Roma kara ordusu 895 yılının ilkbahar aylarında Tuna Bulgar Devleti topraklarına doğru harekâta geçmiş aynı zamanda da imparatorluk donanması yeterli sayıda gemiyle Karadeniz'den yelken açarak Tuna Nehrine doğru yol alarak Macarlar ile buluşma yerine doğru hareket etmiştir. Doğu Roma ordusu ile Bulgar topraklarına girmesinin ardından İmparator VI. Leon, Çar Simeon'u oyalamak amacıyla iki dindaş devletin savaşarak Hristiyan kan dökmesine engel olmak resmi söylemiyle Questor⁶¹ Konstantiniakos'u Çar Simeon'a elçi olarak göndermiştir. Fakat uzun yıllar İstanbul'da kalmış ve Doğu Roma siyasetini öğrenmiş olan Çar Simeon bu elçiliğin bir oyalama politikası olduğuna ve elçi ile görüşmeler devam ederken Doğu Roma ordusunun saldıracağına şüphe etmiştir. Bundan dolayı elçi Questor Konstantiniakos ile yüz yüze görüşmeyi kabul etmeyerek elçinin bir kalede gözetim altında tutulmasını emretmiştir⁶². Bu durum Çar Simeon'un İmparator VI. Leon'un barış isteğinde samimi olmadığını düşündüğünü göstermektedir. İmparator'un da büyük Doğu Roma ordusu karşısında Bulgarların savaşmaktan vazgeçerek tavizkar bir barış anlaşması yapacaklarını düşündüğü sonucunu doğurabilmektedir. İmparator VI. Leon'un "barış planı" bozulduğu için Doğu Roma ordusu harekete geçmiş ve komutan Nicephoros Phokas ordusu ile Uzun Suru⁶³ geçerek kuzey Trakya'ya doğru ilerlemiştir. Büyük Doğu Roma ordusunun asıl amacı Bulgar topraklarında tahribat oluşturarak muharip bir güç olmak değil Bulgar ordusunu oyalayarak Macarların saldırısına alan açmak olduğu görülmektedir. Doğu Roma ordusuna karşı teyakkuz halinde olan Bulgar ordusunun onları karşılaması ve bu sırada Doğu Roma donanmasının Macar birliklerini Tuna Nehrinden karşıya geçirmesi ile İmparator VI. Leon'un savaş planının işlediği anlaşılmaktadır⁶⁴.

Macar ordusunun bir kısmı Frank İmparatorluğu ile savaş halindeyken Macar önderlerinden Arpad'ın oğlu olan Lüntika idaresindeki Bulgar topraklarına saldırarak olan Macar birliği donanma yardımı ile Tuna Nehrini geçerek görevlerini yerine getirmeye başlamıştır⁶⁵. Onların karşısına çıkacak bir Bulgar birliğinin olmaması da Macar istilasını hızlandırmış ve tahribatı artırmıştır. Macarların ilk hedefi Dobruca olmuştur⁶⁶, Çar Simeon'un Macar saldırısını öğrenmesinin ardından vereceği karar oldukça önemlidir Doğu Roma ordusunun önünde mi duracak yoksa Macarların mı üzerine gidecek olduğu hayati bir karardır. Çar Simeon hareketsiz Doğu Roma ordusunun önünden çekilmeye karar vermiş ve ülkesinin topraklarını savunmak için işgalci Macar

⁶⁰ Bury, s. 198.

⁶¹ Quastor, Bizans İmparatorluğunda sarayın hukuk müşaviri konumundaki memurdur. Ostrogrosky, s.572.

⁶² Shephard, *Emergent*, s.15

⁶³ Omurtag Han tarafından yaptırılan bugün Bulgaristan'ın Yanbolu bölgesinden geçen 130 km uzunluktaki savunma yapısıdır. Omurtag Han, İmparatorluktan Tuna Bulgar Devleti hâkimiyetine geçen yeni toprakları savunmak amacıyla yaptırdığı sur, Burgaz'dan başlayarak Karadeniz kıyılarına ve Meriç Nehrinden Konstanteia Kalesi boyunca uzanmıştır. Surun önünde bir hendek bulunmakta ve surlar üzerinde Bulgar askerleri nöbet tutmaktadır. Machel KIEL, "YANBOLU", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul, s.312-315.

⁶⁴ Jenkins, s. 202; Runciman, *The First Bulgarian*, s.146

⁶⁵ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, c.1, Maarif Matbaası, Ankara 1943, s.400.

⁶⁶ Prasad, s.220.

birliklerinin üstüne gitmeye karar vermiştir. Komutan Nicephoros Phokas Bulgar ordusunun çekilmesine mâni olmamıştır bu durum da Çar Simeon ve komutan Phokas arasında gizli bir anlaşmanın varlığı söylentilerini meydana getirmiştir⁶⁷. Hâlihazırda bir bozkır kavmi hüviyeti taşıyan Macar ordusunun savaş geleneği bozkırlı özelliklerini kaybetmeye başlamış olan Bulgarlara oldukça yabancı ve sert geldiği anlaşılmaktadır. Hızlı Macar ilerleyişi ve aynı zamanda Doğu Roma ordusunun Bulgar topraklarındaki varlığı Bulgarları büyük bir baskı altına almıştır. Ancak buna rağmen Çar Simeon savaşmayı tercih etmiştir. Doğu Roma ordusunu gözetim altında tutmak için sadece dağ geçitlerine askerler yerleştirmiştir. Akabinde halktan da toplamış olduğu tecrübesiz askerlerle ordusunun asker sayısını artırarak Macarların üzerine gitmiştir. Dobruca ovasında karşılaşan iki ordunun çarpışmasında Bulgar ordusu ağır bir yenilgi alarak dağılmıştır. Çar Simeon ve yanındaki maiyeti Tuna Nehri üzerindeki Drüstür kalesine sığınmak zorunda kalmışlardır⁶⁸. Macarlar dağılan Bulgar askerlerinin peşine düşmüşler ve yakaladıkları Bulgarları İmparator VI. Leon'un isteği üzerine esir etmişlerdir. Bu ilk muharebenin ardından Lüintika idaresindeki Macar ordusu kuzeye yurtlarına çekilmişler ve 895 yılının sonbahar aylarında tekrar Bulgar topraklarına girmişlerdir⁶⁹. Çar Simeon dağılan gücünü birleştirmeden yeniden Macar birliklerinin karşısına çıkmış ancak Macarlara karşı bir mağlubiyet daha alarak Silistre kalesine sığınmak zorunda kalmış bu durumdan faydalanan Macarlar alabildikleri kadar esir almaya devam etmişlerdir. Çar Simeon'un artık karşı koyacak bir askeri gücü bulunmadığından dolayı Macarlar rahatça Bulgar başkenti Preslav önlerine gelmişlerdir⁷⁰. Paniğe kapılan Bulgar halkı manastırda yaşamakta olan Boris Han'dan yardım istemiştir ancak Boris Han yaşadığı manastırdan çıkmamış ve yardım talebi ile yanına gelenlere Tanrıya güvenmeleri ve üç gün boyunca oruç tutarak bu beladan kurtulmak için dua etmelerini istemiştir⁷¹. Preslav şehrinin surlarla çevrili olması kuşatma silahları yanlarında bulunmayan Macarlar için aşılmaya uğraşılacak bir hedef olmadığı anlaşılmaktadır bu nedenle sadece şehrin çevresi yağma ve tahrip edilmekle yetinmişlerdir. Akabinde Macarlar Lüintika liderliğinde yurtlarına dönmeye karar vermiş ve dönüşleri öncesi İmparator VI. Leon'un istediği esirleri Doğu Romalılara satmışlar ve yurtlarına geri dönmüşlerdir⁷².

Macarların yurtlarına dönüşü ile birlikte Bulgarlar ile Doğu Romalılar baş başa kalmışlardır. Çar Simeon ülkesinin Macarlar tarafından maruz kaldığı yıkımı telafi etmek için iyi bildiği İstanbul siyasetinden faydalanmak istemiş ve İmparator VI. Leon'a barış teklifinde bulunmaya karar vermiştir. Macarların tamamen yurtlarına döndüğüne emin olduktan sonra donanma komutanı Patrici Eustathios aracılığıyla barış teklifini imparatora iletmıştır. Bilge olarak nitelendirilen İmparator VI. Leon gelen barış teklifini Bulgarların direncinin kırılarak “yola geldikleri” düşüncesiyle daha fazla “Hristiyan kanı dökmek” için kabul etmiştir⁷³. Doğu Roma İmparatorluğunun da dış siyasetindeki gelişmeler Bulgarlarla daha fazla meşgul olmaya izin vermemektedir. Abbasilerle doğuda derinleşen sorunlar ve Frankların Doğu Roma İmparatorluğu'nun İtalya topraklarındaki şehirlere olan ilgisi İmparator VI. Leon'un uğraşması gereken diğer sorunlar olarak

⁶⁷ Hupchick, s.157.

⁶⁸ Bury, s.199.

⁶⁹ Hupchick, s.159.

⁷⁰ Prasad, s.220.

⁷¹ Frederick B. Chary, *The History of Bulgaria*, The Greenwood Histories of the Modern Nations, 2011, s.7.

⁷² Leszka, s.63.

⁷³ Runciman, *The First Bulgarian*, s. 146

durduğundan Bulgarlarla bir barış yaparak ordusunu buradan çekmeyi düşündüğü anlaşılmaktadır. Bunun için de barışı kabul etmiş ve kara ordusu komutanı Nicephoros Phokas'a kara ve deniz ordularının çekilmesini emretmiştir⁷⁴. Çar Simeon'a gönderilen bir mektupta barışın kabul edildiği şartları müzakere ederek varılacak anlaşmanın imzalanması için bir elçi göndereceğini bildirmiştir⁷⁵. Barış anlaşmasının daha sonraki bir tarihe kalarak Doğu Roma ordusunu Bulgar topraklarından çekilmesi ve Macarların da kesin olarak yurtlarına dönmeleri Çar Simeon için bir rahatlamaya neden olmuştur. Dağılan Bulgar ordusu tekrar toparlanmaya başlamış ve Bulgar boyarlarından gerekli destek sağlanarak orduya yeni takviye askerler kazandırılmıştır⁷⁶. Çar Simeon bu boşluk dönemini iyi değerlendirerek bozulan askeri düzenini tekrar kazanmaya çalışmış olduğu görülmektedir⁷⁷.

Bulgar ordusunun tekrar toparlandığı bu dönemde Çar Simeon asıl tehlikenin savaş usullerini bildiği Doğu Roma İmparatorluğu değil onların müttefik olarak yanına çektiği Macarlar olduğunu fark ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Macarların saldırıları düzensiz ve serttir bir kez daha Macar saldırısına maruz kalmamak adına Çar Simeon da ittifak arayışlarına girdiği görülmektedir. Bunun için bir başka Türk bozkır milleti olan Peçeneklerle anlaşma yoluna gitmiştir. Macarların kuzeyinde yaşayan ve onların dahi çekindiği savaşçı özellikleri bulunan Peçeneklerle ittifak kurulması Doğu Roma-Macar ittifakına karşıt bir denge oluşturacağı görülmektedir. Çar Simeon'un bu doğrultuda kuzeyli Peçeneklere bir elçilik heyeti yolladığı kaynaklarda yer almamaktadır ancak sonraki gelişmelere bakıldığında bu ittifakın gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bulgarların Peçeneklerle olan ittifak arayışları sırasında İmparator VI. Leon'un mektubunda barış görüşmelerini yapmak için göndereceğinden bahsetmiş olduğu elçi Bulgar topraklarına gelmiştir. Doğu Roma elçisi Leo Khoriosphaktes Çar Simeon'un huzuruna kabul istemiş ancak bu isteği kabul edilmeyerek Pliska şehri civarlarında bulunan Mundraga kalesinde zorunlu ikamete tabi tutulmuştur⁷⁸. Çar Simeon görüşmelerin yazılı olarak başlayacağını bildirmiştir. Çar Simeon'un bu isteğinin amacı stratejik bir politikadır. Doğu Roma ordusunun Bulgar topraklarından çekilmesi ve diğer dış siyaset sorunları ile ilgilenmesi ve Macarların da yurtlarında oluşu üzerinde acele etmek için bir baskı oluşmamasını sağlamıştır. Ayrıca görüşmelerin yazılı oluşu süreci uzatacağı için Bulgarların ittifak arayışlarının sonuçlanmasını sağlayacağı anlaşılmaktadır. Çar Simeon'un İmparator VI. Leon'un Bulgarlarla hemen anlaşarak ve ordusunu Bulgar topraklarından çekmesinin sağladığı avantajdan faydalanmak istediği görülmektedir⁷⁹.

İki devletin barış görüşmeleri bu ortamda başlamış ve karşılıklı mektuplarla sürmüştür. Görüşmelerin ana konusunu Macarlar tarafından esir alınarak Doğu Roma'ya satılan Bulgar esirler sorunu olmuştur. Aynı şekilde Bulgarların elindeki Doğu Romalı esirlerin de geri verilmesini kapsayan maddeler Çar Simeon'un özel tavrı ilerlemeyi tıkayan en önemli konu olmuştur. Çar Simeon ile Doğu Roma elçisi Leo Khoriosphaktes arasındaki görüşmelerde Çar Simeon oldukça uzlaşmaz ve katı bir tutum takınmıştır. Yazılı yapılan görüşmelerde bir kelimenin hangi anlama geldiği, bir ifadenin yeterince açık olmadığı, harf hatası gibi yazım ve dil bilgisi, noktalama işareti eksikliği gibi

⁷⁴ Jenkins, s.202.

⁷⁵ Obelensky, s. 146.

⁷⁶ Leszka, s.88.

⁷⁷ Browning, s. 59.

⁷⁸ Treadgold, s.464, Shephard, *Emergent*, s.15

⁷⁹ Browning, s.60.

bahanelerle gelen mektupları geri çevirmiş ve tekrar tekrar yazılmasını istemiştir⁸⁰. Ayrıca Çar Simeon görüşmelerde konu ile alakalı olmayan sorular da sormuş ve bunlara cevap beklemiştir. Elçi Leo Khoirosphaktes'in Çar Simeon'un bu politikasını fark etmiş ve hükümdarın merhametinden ve dindar bir Hristiyan oluşundan bahsederek onu bu tavrından vazgeçirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır⁸¹. Çar Simeon görüşmeleri uzatmak adına elçi Leo Khoirosphaktes'e İmparator VI. Leon'un bilge bir kişi olduğunu ve gelecekte haber verdiğini bildiğini söylemiştir⁸². Öyle ki imparator daha önce gerçekleşen bir güneş tutulmasını önceden bilmiştir. Eğer Doğu Romalı esirler hakkında zihninden geçeni bilirse bu esirleri teslim edeceğini söylemiştir. Çar Simeon elçi Leo Khoirosphaktes'e İmparator VI. Leon'a sormasını ve Çar Simeon'un Doğu Romalı esirleri teslim etmeyi mi etmemeyi düşündüğünü sormasını istemiştir⁸³. Böylesine bir sorunun kesin cevabı elbette hiçbir zaman olmayacaktır ancak bu durum Çar Simeon'un Doğu Roma diplomasisi ile neredeyse alay ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Görüşmelerin uzaması için de yapılmış olan bu manevranın ardından İstanbul'dan sorunun cevabı beklenmiş ve İmparator VI. Leon'un Çar Simeon'un esirleri teslim etmemeyi düşündüğü cevabı gelmiştir. Çar Simeon, bu cevabın yanlış olduğunu ve esirleri teslim etmeyi düşündüğünü ancak Bilge imparatorun bunun bilemediğini söyleyerek görüşmeleri daha fazla çıkmaza sokmuştur⁸⁴. Bu durum Çar Simeon'un barış görüşmelerinden çıkacak sonuca göre bir karar vermeyeceğini de göstermiştir. Tüm bunlar görüşmelerin çok düşük bir hızda anlaşmaya uzak bir noktada 895 yılından 896 yılına kadar sürmesine sebep olmuştur⁸⁵.

Elçi Leo Khoirosphaktes ile süregelen bu yazışmalar sırasında Çar Simeon Bulgar ordusunu tekrar yapılanması insan ve teçhizat eksikliğinin giderilmesi gibi konularla ilgilenmiş ve Peçeneklerden gelen cevabı beklemiştir. 895 yılı sonunda nihayet beklenen cevap gelmiş ve Peçenek başbuğları Bulgarlarla ittifak kurmayı kabul etmişlerdir. Çar Simeon'un bu ittifak karşılığında Peçeneklere ne vaat ettiği kaynakların eksikliğinden dolayı bilinmemektedir ancak savaşın sonunda toprak elde eden Peçenekler bu anlaşmadan kârlı çıkmış oldukları görülmektedir. Peçeneklerle ittifak kurulması Çar Simeon'un elçi Leo Khoirosphaktes nezdinde Doğu Roma İmparatorluğu ile sürdürmüş olduğu görüşmelere ara vermesine sebep olmuştur. Yeniden kurulan Bulgar ordusunun başına geçen Çar Simeon, Doğu Roma ordusunun Trakya sınırlarının çok içlerinde olmasından ve İmparator VI. Leon'un da doğu ile meşguliyetinde dolayı kendisine bu yönden bir tehdidin gelmeyeceğini düşünmüştür. Bulgarlar asıl tehdit olarak gördükleri Macarlar üzerine ilerlemişler ve iki ordu Eflak ovasının güneyinde karşı karşıya gelmiştir⁸⁶. Bu durumda Macarların, Bulgarların üstlerine geldiğinden haberdar oldukları ve yurtları Etelköz'den ayrılarak Bulgar ordusunu karşılamaya çıktıkları anlaşılmaktadır. Ancak Fraklarla olan mücadeleleri sebebiyle Macarların tüm güçleri Bulgarlar ile karşılaşmamıştır ve bu sebeple de Etelköz savunmasız kalmıştır. Macarlar, Bulgarlar ile Eflak ovasının güneyinde karşı karşıya gelirken Bulgarların müttefiki konumunda olan Peçenekler de Macarların savunmasız bıraktıkları yurtlarına girerek bu toprakları işgal

⁸⁰ Obelensky, s.146.

⁸¹ Angelos Koliias, *Leon Choirosphactes, Magistre, proconsul et patrice*, Athens 1939, s.76.

⁸² Runciman, *The First Bulgarian*, s.148; Shephard, *Emergent*, s.18

⁸³ Koliias, s.76.

⁸⁴ Runciman, *The First Bulgarian*, s. 148.

⁸⁵ Tougher, s. 180; Leszka, s. 66.

⁸⁶ Jenkins, s.202; Ostragorsky, s. 239.

etmişleridir⁸⁷. Kaynakların yeterince bilgi vermediği bu Macar Bulgar savaşından Bulgarların ağır kayıplar vererek de olsa galip çıktıkları ve Macar yurdunun da Peçeneklerin eline geçtiği görülmektedir⁸⁸. Böylece Çar Simeon kısa bir süre önce ülkesini işgal ederek büyük zararlar vermiş olan Macarlardan hem intikam almış hem de Macarların kendisi için bir tehdit olmaktan çıkmasını sağlamıştır. Ancak Macarların bu yenilgisi onların yurtlarından göç etmelerine ve Avrupa siyasetine daha yakinen karışmalarını sağlamıştır fakat bu ileriki süreçleri etkilendiğinden bu sırada Çar Simeon'un Macarlar hakkında kısa vadede bu konuyu dikkate almadığı görülmektedir⁸⁹.

Tuna Bulgar Devleti Macarlarla olan savaştan galip çıkarak Doğu Roma İmparatorluğunu bu güçlü müttefikten yoksun bırakmıştır. Böylece Bulgarlara karşı Macar kılıcının İmparator VI. Leon tarafından kullanılmasının önü kesilmiştir. Çar Simeon galibiyetin ardından Doğu Roma elçisi Leo Khoirosphaktes ile görüşmelere tekrar başlamıştır ancak bu sefer şüphesiz Bulgar tarafının eli daha güçlenmiş ve yapılacak olan barış anlaşması Bulgarların lehine olmaya daha yakındır⁹⁰. Barış görüşmelerinin bu noktaya geldiği ve siyasetin Bulgarlardan yana olduğunu anlayan elçi Leo Khoirosphaktes Çar Simeon'un taleplerini İmparator VI. Leon'a bildirmiştir. Anadolu'daki işlerinin çok daha aciliyeti olduğu anlaşılan imparator Bulgarlarla süregelen problemin bitmesini için talepleri kabul etmiştir. Ancak kaynakların bu konuda suskunluğundan Çar Simeon'un esirlerden başka hangi talepleri öne sürdüğünü bilememekteyiz. İmparator VI. Leon'un barış şartlarını kabul etmesiyle uzun bir süredir Mundraga kalesinde ikamet eden elçi Leo Khoirosphaktes'de özgürlüğüne kavuşmuştur. Çar Simeon'un isteği doğrultusunda Bulgar Kavhan Theodore elçi Leo Khoirosphaktes ile birlikte 896 yılının ilkbahar aylarında İstanbul'a anlaşmayı nihai olarak imzalamak ve Bulgar esirlerini teslim almak üzere gitmiştir⁹¹. Kavhan Theodore Doğu Roma İmparatorluğundan Bulgar esirleri almak istediğinde Doğu Romalı memurların işleri çok ağırdan alması her bir esir için günler süren resmi prosedürlerin yapılması gibi konularla Bulgar heyetini oyaladığı anlaşılmaktadır. Kavhan'ın tüm çabasına rağmen Macarların, Doğu Romalılara vermiş olduğu Bulgar esirlerin hepsi anlaşma hükümlerine aykırı olarak kurtarılamamıştır⁹². Bu durum Çar Simeon'un öfkelenmesine sebep olmuş ve yapılan anlaşmanın geçerliliğinin kalmadığını ilan etmesine neden olmuştur. Çar Simeon İmparator VI. Leon'u uyarmak amacıyla aynı 894 yılında Bulgar Pazarı'nın yerinin tekrar eski yerine getirilmesini istediğinin reddedildiğinde yaptığı gibi son çare olarak tekrar silahlı mücadeleye girmiştir. Bulgar ordusu 896 yılının ilk bahar aylarının sonunda hareket geçmiş Doğu Roma İmparatorluğunun Makedonya Themasına saldırmıştır. Bulgar saldırıları Trakya'nın kuzey bölgelerine de yayılmıştır. Savaşın şiddetinin arttığını görmüş olan İmparator VI. Leon Bulgarları durdurmak amacıyla Trakya ve Makedonya themalarına Anadolu themalarından asker sevk etmek zorunda kalmıştır⁹³. Doğu Roma ordularının başına komutan Leon Kantakolon getirilmiştir kendisi de yardımcı olarak yanına Patrici Theodosios'u seçmiştir. Doğu Roma İmparatorluğunun Balkan themalarından, Anadolu'dan gelen thema askerleri ve seçkin Tagmata birliği ile desteklenen ordu Bulgar seferi için hazırlanmış ve ordu İstanbul'dan hareket ederek

⁸⁷ Lang, s. 63.

⁸⁸ Bury, s. 199.

⁸⁹ Jr, Fine, s.139; Obolensky, s.146; Ostrogorsky, s.239; Whittow, s.287.

⁹⁰ Browning, s.60; Runciman, *The First Bulgarian*, s. 147.

⁹¹ Tougher, s. 176; Skylitzes, s.172

⁹² Runciman, *The First Bulgarian*, s.147; Leszka, s.68-69.

⁹³ Jr Fine, s.139.

Bulgarlar üzerine gitmiştir⁹⁴. Komutan Kantakolon önderliğinde üstüne gelmekte olan ordunun varlığından haberdar olan ve bir saldırı beklemekte olan Çar Simeon, Doğu Roma ordusunu Edirne'nin güneyinde yer alan Bulgarafigon (Boulgarophygon) adı verilen yerde karşılamıştır⁹⁵. Burada eski bir Doğu Roma kalesi yakınlarında gerçekleşen savaşın ayrıntıları tam olarak bilinmemektedir ancak savaşın galibi Bulgar ordusu olmuştur. Doğu Roma ordusunun büyük bir çoğunluğu savaşta Bulgarlar tarafından yok edilmiştir. Ordunun komutanı olan Leon Kantakolon savaşta hayatını son anda yakınlardaki kaleye kaçarak kurtarmıştır. Bulgarafigon Savaşı Doğu Roma İmparatorluğunun Tuna Bulgar Devleti karşısında 811 yılında Vürbitsa geçitlerinden almış olduğu mağlubiyetten sonra bu tarihe kadarki en fazla sayıda kayıp verdiği savaş olmuştur⁹⁶.

Bulgar ordusunun Bulgarafigon savaşında Doğu Roma ordusunu yok ettikten sonra İstanbul yolu Çar Simeon'a açılmış bulunmaktadır. Bulgar ordusu yanında Doğu Romalı esirlerle birlikte İstanbul surları önüne doğru harekete geçmiştir⁹⁷. Çar Simeon'un İstanbul önlerine gelişi şüphesiz şehri zapt etmek için değildir. Çünkü Bulgar ordusunun gerekli kuşatma aletlerinin yanlarında olmadığı ve en önemlisi de donanmasının bulunmaması İstanbul surlarını aşmak konusunda büyük bir engeldir. Çar Simeon'un İstanbul önlerine kadar gelmesi psikolojik olarak değerlidir ve İmparator VI. Leon'u istediği şartlarda bir anlaşmaya zorlayacak olması muhtemeldir. İstanbul surlarının şehri bu şartlarda zapt etmeye imkân vermeyecek olduğu aşikâr olmasına rağmen İmparator VI. Leon şehirdeki tüm halkı şehri savunmak için silah altına almış ve surların görece zayıf olarak nitelenecek bölgelerini de tamir edilmesini emretmiştir⁹⁸. Bu durum şehirde ve imparatorada bir panik havasının olduğunu da göstermektedir. Fakat Bulgarlara savaşacak hazır bir ordunun bulunmayışı da göz önüne alındığında İmparator VI. Leon'un Çar Simeon ile barış anlaşması yapmaktan başka seçeneği kalmadığı görülmektedir. İstanbul'dan daha fazla ilerleme şansının olmaması ve 894 yılından beri amacı sadece Bulgar Pazarı sorunu ve ardından esirlerin kurtarılması olan Çar Simeon da imparatorun teklifini kabul etmiştir⁹⁹. İmparator VI. Leon barış müzakereleri için eski elçi Leo Khoirosphaktes'i görevlendirmiştir. Tuna Bulgar Devleti önce Macarlara karşı aldığı galibiyet ve arkasından Bulgarafigon galibiyeti ile ordusu İstanbul surları önünde olduğundan artık mağlup değil galip devlet konumuna yükselmiş olduğu görülmektedir. Fakat buna rağmen elçi Khoirosphaktes Bulgarların taleplerini kabul konusunda direnç göstermiş ve görüşmeler ancak 897 yılının kış aylarında nihayet bulmuş ve Bulgarlar ve Doğu Romalılar yazılı bir anlaşmayı ve imzalanmıştır. Çar Simeon savaşta galip gelmesine rağmen Doğu Roma'yı çok zorlayıcı isteklerde bulunmamış elde etmek istediği haklar zaten kendi doğal haklarıdır. Anlaşmaya göre 716 yılında Tervel Han ve İmparator III. Leon döneminde neticelenmiş Bulgar Pazarının yeri ve bu pazarın vergi oranları Bulgar tüccarları için yeniden eski haline getirilecektir. Buna göre Bulgar Pazarı Yunan tüccarların tekeline alınarak Selanik'ten tekrar İstanbul'daki eski bölgesine kurulacaktır. Böylece Bulgar tüccarların yeniden eski avantajlı ticareti korunacak ve dolayısıyla Tuna Bulgar Devleti'nin bundan sonraki ticareti zarar görmeyecektir. Ayrıca

⁹⁴ Hupchick, s.163.

⁹⁵Savaşın yeri bugünkü Kırklareli iline bağlı olan Babeski ilçesi yakınlarında bulunmaktadır, Yunanca Bulgar Köprüsü anlamına gelmektedir. Curta, s.229; Norwich, s.98.

⁹⁶ Bury, s.237.

⁹⁷ Prasad, s.221.

⁹⁸ Shephard, *Emergent*, s.17.

⁹⁹ Hupchick, s.164.

Tuna Bulgar Devleti ve Doğu Roma İmparatorluğu karşılıklı esir takasından bulunacaklardır. Savaştan galip çıkan Tuna Bulgar Devleti daha önceki yıllarda Doğu Roma İmparatorluğundan almakta olduğu yıllık vergiyi tekrar almaya başlayacaktır. Ayrıca savaş boyunca Bulgarların Trakya topraklarında sınırları korumakla görevli kale ve benzeri istihkâmlar da Tuna Bulgar Devleti kontrolüne geçmiştir¹⁰⁰. Savaşın galip tarafı olan Bulgarların bu anlaşma maddelerinde çok yüksek beklentilerde olmadığı sadece uygulanabilir isteklerde bulunmaları Çar Simeon'un gerçekçi siyasetinden kaynaklanmış olduğu anlaşılmaktadır¹⁰¹. Böylece 894 yılında oldukça basit bir sebeple başlayan savaş süreci 896 yılında Bulgarafigon 'da Doğu Roma ordusunun büyük bir yenilgisi ile 897 yılında yapılan anlaşma uyarınca Bulgar Pazarının 894 yılından önceki konumuna gelmesi ile son bulmuştur.

Sonuç

Tuna Bulgar Devleti'nin Hristiyanlaşma süreci Omurtag ve Malamir hanlar dönemlerinde baskı siyaseti ile engellenmeye çalışılmışsa da tam anlamıyla bir netice vermemiştir. Hristiyanlık Tuna Bulgar Devleti sınırları içinde ve dahi çevresinde yaşayan Slav kabilelerinden Bulgar halkına hızla yayılmıştır. Kurum Han döneminde esir edilen birçok Doğu Romalı siviller ve din adamları Hristiyanlığın çok daha kolay yayılmasını sağlamışlardır. Bulgarlar ve Slavlar arasında kaynaşma Bulgar dilinin yerini toplum içinde zamanla Slavcaya bırakmıştır. Tüm bu genel durum içinde Boris Han'ın Hristiyanlığı tanınması ve kendisiyle birlikte ülkesinin de Hristiyan devleti olarak ilan etmesi Hristiyanlığın Tuna Bulgar Devleti'nde rahatlamasına sebep olmuştur. Boris Han'ın Hristiyan olmasına rağmen Doğu Roma İmparatorluğu kontrolüne girmek istememesinden kaynaklı bağımsız bir Bulgar Patrikhanesi kurmak istemesine neden olmuştur. Böylece aynı dine inandığı Doğu Roma İmparatorluğuna karşı İstanbul Patrikhanesinden bağımsız olmayı planlamıştır. Bu amaçları uzun uğraşları sonucunda karşılık vermiş ve Bulgarlar bağımsız bir patrikhaneye kavuşmuşlardır. Şartların olgunlaştığını düşünen Boris Han 889 yılında tahtını veliahttı olarak hazırladığı oğlu Vladimir'e bırakmıştır. Boris Han, Bulgar Patriği olarak hazırladığı İstanbul'da eğitim almış olan oğlu Simeon ile birlikte manastır hayatı yaşamaya başlamıştır. Ancak Vladimir Han'ın babasının ortadan kaldırarak bir millet oluşturmaya çalıştığı eski Bulgar aristokrasisini kendisine güç odağı yapmış ve bu soylu sınıfın istek ve amaçları ile hareket ederek ülkesinde Hristiyanlık ve Slavlık karşıtı bir politika sürdürmüştür. Oğlunun kendi kurduğu düzeni bozmasına ancak 4 sene dayanabilen Boris Han'ın manastırdan çıkarak Vladimir Han'ı tahtından indirmesi ve yerine diğer oğlu Simeon'u getirmesi Tuna Bulgar Devleti tarihini değiştiren bir dönüm noktası olmuştur. 893 yılında Tuna Bulgar Devleti tahtına çıkarak Çar unvanını kullanmaya başlayan Simeon İstanbul'da eğitim almış ve din adamı yemini etmiş bir kişidir ve devlet yönetiminde tecrübesiz olması beklenirken keskin zekâsı ve öngörüsü sayesinde devletine kudretli bir çağ yaşatmıştır. Çar Simeon tahta çıktığı ilk yılında ülkesinin din, kültür ve mimari işleri ile meşgulken İstanbul'da 716 yılı anlaşması ile hakları ve işleyişi garanti altına alınmış olan Bulgar Pazarı'nın yerinin değişmesi ile Doğu Roma İmparatorluğu ile 3 yıl sürecek bir mücadele dönemine girilmiştir. 894 yılında başlayan savaş sadece Bulgarlar ve Doğu Romalılar ile kalmamış iki bozkırlı halk olan Macarlar ve Peçeneklerin ittifak yolu ile bu mücadeleye dahil

¹⁰⁰ Runciman, *The First Bulgarian*, s.148; Jenkins, s.203; Runciman, *The Emperor Romanus Lekapenus*, s.39.

¹⁰¹ Shephard, *Emergent*, s.18.

olmaları sıradan bir pazar sorununu uluslararası bir savaş meselesi haline getirmiş ve bu durum uzun bir savaş dizisine sebep olmuştur. Bu savaşlar neticesinde Macarlar ana yurtları olan Etelköz'ü Peçeneklere terk etmiş ve onlar Panonya'da bugün Macar Ovası olarak bilinen bölgeye göç etmek zorunda kalmışlar ve Macaristan Krallığını kurmuşlardır. Macaristan Krallığı daha sonraki süreçte Avrupa'nın en önemli güçlerinden biri haline gelmiş ve Avrupa siyasetinde etkili olmuştur. Ayrıca Macarların yer değiştirmesi Slavları doğu ve batı olarak iki kısma ayırmış Slav birleşmesini önlemiştir.

Kaynakça

- Ahmetbeyoğlu, Ali, *Bulgar Türkleri Tarihi- Hanlıktan Çarlığa*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2023.
- B. Chary, Frederick, *The History of Bulgaria, The Greenwood Histories of the Modern Nations*, 2011.
- Browning, Robert, *Byzantium and Bulgaria, A Comparative Study Across The Early Medieval Frontier*, Londra 1975.
- Brubaker, Lesllie- Haldon, John, *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680–850: A History*, Cambridge University Press, UK 2015.
- Bury, J B, *Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accesion of Basil A.D.802-867*, Macmilla And Co. Limited, London 1912.
- Crampton, R.J., *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge Concise Histories, Cambridge University Press, Cambridge 2016
- Curta, Florin, *Southeastern Europe in the Middle Ages, ca. 500-1250*. Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Forbes, Nevill, *The Balkans: A History of Bulgaria—Serbia—Greece—Rumania—Turkey*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014.
- Forbes, Neville, *The Balkans: The History of Bulgaria and Serbia*, Clerandon Press, Oxford 1915.
- Golden, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.
- Güneş, Cüneyt, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022.
- Haldon, John, *Byzantium At War AD 600-1453*, Routledge, New York 2002.
- Hopkins, James, *The Bulgarian Orthodox Church: A Socio-Historical Analysis of the Evolving Relationship Between Church, Nation, and State in Bulgaria, East European Monographs*, Edinburgh 2013.
- Hupchick, Denis P, *War for Early Medieval Balkan Hegemony*, Palgrave Macmillan, USA 2017.
- J. Leszka (Łódź), Mirosław “*The Monk Versus the Philosopher From the History of the Bulgarian Byzantine War 894–896*”, *Studia Ceranea* 1, 2011, s.55-70.
- Jenkins, Romilly, *Byzantium The İmperial Centuries AD 610-1071*, Barnes&Noble Books, New York 1993.
- Jr Fine, J.V.A., *A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983.
- Kaldelis, Anthony, *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade*, Oxford University Press, Oxford 2017.
- Karatay, Osman, *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

- Kayapınar, Ayşe, “Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti”, *Balkanlar El Kitabı, Cilt I: Tarih*, Der. O. Karatay-B.A. Gökdağ, Araştırma ve Kültür Vakfı, İstanbul 2006.
- Kolias, Angelos, *Leon Choirosphactes, Magistre, proconsul et patrice*, Athens 1939.
- Lang, David Marshall, *The Bulgarians From Pagan Times to the Ottoman Conquest*, Thames And Hudson, Southampton 1976.
- Liudprand, *The Complete Works of Liudprand of Cremona*, Trans. Paola Squatriti, The Catholic University of American Press, Washington, D.C. 2007.
- Marinow, Kiril, “In The Shackles of The Evil One Portrayal of Tsar Symeon I the Great (893–927) in the Oration “On the Treaty with the Bulgarians”, *Studia Ceranea I*, “A Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe” 1, 2011.
- Miller, William, *The Byzantine Inheritance in South-eastern Europe, Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*. Oxford University Press, Oxford 1949.
- Niavis, Pavlos, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (802-811)*. The University of Edinburgh. Edinburgh 1984.
- Norwich, John Juluis, *Bizans Yükseliş Dönemi (803-1081)*, Çev: Selen Hırçıl, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.
- Obelensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453*, Cardinal, London 1974.
- Ostrogorsky, George, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 5. Baskı, Ankara 1999.
- Prasad, Pavel. *Diplomacy and Foreign Policy in the Personal Reign of Constantine VII Porphyrogenetos (945-959)*, University of Oxford, Oxford 2015.
- Rasonyi, Lazslo, *Tuna Köprüleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984.
- Runciman, Steven, *Byzantium and the Slavs, Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*. Oxford University Press 1949.
- _____, *The Emperor Romanus Lekapenus and his reign*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- _____, *The First Bulgarian Empire*, G. Bell & sons Limited, Londra 1930.
- Schaller, Eingeführt von Helmut W., *BULGARIEN-JAHRBUCH Deutsch-Bulgarische Gesellschaft zur Förderung der Beziehungen zwischen Deutschland und Bulgarien e.V. Herausgegeben von Sigrun Comati- Wolfgang Gesemann- Raiko Krauß und Helmut Schaller* Cologne 2022.
- Shephard, Jonathan, *Emergent In the Balkans and East-Central Europe*, Ashgate Variorum, UK 2011.
- _____, “Bulgaria: the other Balkan Empire”, *Cambridge Medieval History III*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, İngilizceye çev. John Wortley, Cambridge University Press, New York 2010.
- Sophoulis, Panos, *Byzantium and Bulgaria, 775-831*, Brill, Leiden-Boston 2012.
- Tougher, Shaun, *The Reign of Leo VI (886–912). Politics and People*, Leiden–New York–Koln 1997.
- Treadgold, Warren, “The Long Revival”, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Standford California 1997.
- Vasiliev, A. A, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, c.1, Maarif Matbaası, Ankara 1943.

Whittow, Mark, *The Making of Byzantium, 600-1025*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1996.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 29.02.2024

Makale Kabul | Accepted: 20.05.2024

Atıf | Cite as: Nazlı Paşalı, "Yelü Chucai Seyahatnamesi Hakkında Notlar", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(1), Haziran 2024, s. 41-51.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1445266>

YELU CHUCAI SEYAHATNAMESİ HAKKINDA NOTLAR

Nazlı PAŞALI*

Öz

Gerçek ismi Zhanran Jushi olan Yelü Chucai (耶鲁楚材), XII. yüzyılın ikinci yarısının son çeyreğinde Çin'in Yanjing şehrinde (燕京) dünyaya gelmiştir. Kökeni konusunda resmi Çin kayıtları Liao Sülalesi'nden (遼朝) geldiğini teyit etmektedir. Geniş bir yelpazede eğitim alan Yelü Chucai, memurluk sınavlarında başarılı olarak devlet kademesinde çalışmaya başlamıştır. Aldığı eğitimle 'Üç Öğretinin Efendisi' olarak bilinen Yelü Chucai, Cengiz Han Yanjing şehrini ele geçirdikten bir süre sonra onun hizmetine girmiştir. Cengiz Han'ın danışmanı, astronomu ve kâtabi olarak Batı Seferi'ne katılan bu zat, ardında muhteşem bir eser bırakarak bahis konusu döneme ışık tutmuştur. İki bölümden müteşekkil olan Xiyoulu (西游录) isimli seyahatnamenin ilk kısmında sefer güzergâhı anlatılırken; ikinci kısmında ise Qiu Gong (丘公, 1148-1227) nam-ı diğer Chang Chun (长春) ile olan ilişkisi kaleme alınmıştır. Yelü Chucai'nin seyahat notları günümüze ulaşan nadir bir eser olmasına rağmen şimdiye kadar Mandarin Çincesinden Türkçeye çevrilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Yelü Chucai, Batı Seyahati, Cengiz Han, Moğollar

NOTES ON THE TRAVELOGUE OF YELU CHUCAI

Abstract

Yelü Chucai (耶鲁楚材), whose real name was Zhanran Jushi, was born in Yanjing (燕京), China in the last quarter of the second half of the XIIth century. Regarding his origin, Chinese official records confirm that he came from the Liao Dynasty (遼朝). Having received a wide range of education, Yelü Chucai succeeded in the civil service exams and started to work at the state level. Known as the 'Master of the Three Teachings' for his education, Yelü Chucai entered the service of Genghis Khan some time after he captured the city of Yanjing. Chucai, who participated in the Western Expedition as Genghis Khan's advisor, astronomer and clerk, shed light on the period in question by leaving behind a magnificent work. The first part of the two-part travelogue Xiyoulu (西游录) describes the itinerary of the expedition, while the second part describes his relationship with Qiu Gong (丘公, 1148-1227) namely Chang Chun (长春). Yelü Chucai's work is remarkable in that it is a rare surviving work and has not been translated from Mandarin Chinese into Turkish so far.

Keywords: Yelü Chucai, Western Travel, Genghis Khan, Mongols

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, nazli.pasali98@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1114-0696.

Yaşam Öyküsü (1190-1244)

Yelü Chucai bir diğer ismiyle Zhanran Jushi (湛然居士), 1190¹ yılında Yanjing (燕京)² şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası Yelü Lü (耶鲁鲁) kaynaklara göre oğlunu kucağına aldığında şu sözleri sarf etmiştir: “Oğlumu altmış yaşında kucağıma aldım. O ailemiz için çok önemli, bir gün silah olacak ve yabancı ülkeler tarafından kullanılacak”³.

Yelü Chucai’ın kökeni konusunda iki farklı görüş mevcuttur. Birincisi Rene Grousset tarafından sunulan Kitanların Moğol ailesine mensup olduğu ve Moğolca konuştuğudur. Grousset buna dayanarak Yelü Chucai’ın Çinlileşmiş bir Moğol olduğunu öne sürmüştür. Ancak Yuanshu’daki (元書) biyografide ise onun Liao (遼) veya diğer adıyla Kitan sülalesinden geldiği ve Yelü soyadının, Liao Sülalesi’nin⁴ aile adı olduğu aktarılmıştır. Çin kaynakları da onun adı geçen sülaleden geldiğini teyit etmektedir. Liao Sülalesi’nin kurucusu Yelü Abaoji’nin (耶鲁阿保机) ise dokuzuncu torunu olduğu öne sürülmektedir.⁵ Liao Dongdan Wang’ın soyundan gelen Yelü Chucai’ın babası Yelü Lü, çalışkanlığı ve ahlakî davranışları dolayısıyla Jin Shizong’a (遼景宗)⁶ hizmet etmiştir. Atalarının evi Yanjing yakınlarındaki Yizhou (夷州) eyaletinin Hongzheng ilçesinde olmasına rağmen⁷ Yanjing’de dünyaya gözlerini açan Yelü Chucai, orada büyümüştür. Babasını üç yaşında kaybeden Yelü’ye annesi Yang rehberlik ederek; astronomi, coğrafya,

¹ Yelü Chucai’ın doğum tarihi tartışmalıdır. Liu Liangxin bu tarihi 1190 yılı olarak verirken, Igor de Rachewiltz 1189 olarak belirlemiştir. Söz konusu tartışmanın ana nedeni ise Çinlilerin kullandıkları takvimden kaynaklanmaktadır. Çünkü eski Çin takvimi ayın hareketlerini esas almaktaydı ve bir yıl 354 güne tekabül ederdi. Bu durum güneş yılı sistemine uymadığı için de her on dokuz yıllık döngüde yedi kere on üçüncü ay eklenirdi. Bkz: Liu Lixiang, “Yidai Ming Xiang Yelü Chucai”, *Gejie*, S. XXIII, China 2019; Igor de Rachewiltz, “The Hsi-Yu Lu By Yeh-lü Ch’u-Ts’ai”, *Monumenta Serica*, Vol. XXI, 1962; Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul 2000, s. 291.

² Günümüzde Pekin (北京) şehridir. Eski zamanlarda şehrin bu isimle anılmasının temel nedeni şudur; Yanjing kelimesi Çince “Kuzey Başkenti” anlamına gelmektedir ve çeşitli hanedanlar döneminde farklı isimler ile anılarak başkentlik yapmıştır. Çin için kültürel ve ticarî önemini hâlâ koruyan Pekin, günümüzde de Çin Halk Cumhuriyeti’nin başkentidir.

³ Lao Jiang, *Yelü Chucai*, Beijing 1996, s.3.

⁴ Liao Sülalesi: Kitanlar aslında Liao Nehri’nin ağzında yaşayan bir halk idi. Uygur Kağanlığı’nın Kırgızlar tarafından yıkılmasının ardından ortaya çıkan kaotik durumda Kitan kabileleri Yelü ailesinin liderliğinde toplanmaya başlamışlardı. Siyasî birliklerini sağlayan Kitanlar, Tang Hanedanı sona erince Çin’deki asayişsizlikten faydalanarak Kuzey Çin coğrafyasına hâkim olmuşlardır. 1114 yılında Juchen kabilesinin hareketi ve 1125 yılında Pekin’in zapt edilmesiyle Liao Sülalesi tarihten silinmiş ise de Juchen hareketi son bulmamıştır. Song Hanedanı’nın yıkılmasının ardından Jin Hanedanı adını alan Juchenler Çin coğrafyasında hüküm sürmeye başlamıştır. Liao Hanedanı’nın nihayete ermesinden sonra Kitanlar, Jin Hanedanı’na hizmet etmeye başlamıştır. Bkz. Kubilay Atik, “Kitan Dilinde Yazılmış Materyallere Genel Bakış”, *Şarkiyat Mecmuası*, S. XXXVIII, İstanbul 2021, s. 127-128; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 2019.

⁵ Lao Jiang, s. 2.

⁶ Jin Shizong: Jin hanedanının beşinci imparatoru.

⁷ Günümüzde Pekin yakınlarındaki Liaoning (辽宁) eyaletinin Yi ilçesidir.

matematik, Budizm⁸, Taoizm⁹, tıp ve kehanet gibi sanatları içeren geniş bir eğitim almasını sağlamıştı. Aldığı eğitim sonucunda girdiği memurluk sınavlarında üstün başarı sağlamış ve devlet kademesinde görev almıştır. Özellikle Jin Hanedanı¹⁰ sisteminde “Yuan Asistanlığı” adı verilen özel bir sınav mevcuttu. Yelü Chucai’ın bu sınavda verdiği cevaplar onun üstün başarısını ortaya koyarak doğrudan “Yuan” olarak görevlendirilmesine olanak sağlamıştır. Sonrasında Kaizhou (開州)¹¹ şehrinde yönetici yardımcısı olarak görev yapmıştır. 1214 yılında Jin başkenti Bian¹² (汴) kentine taşınınca Yelü Chucai’a “Sağ ve Sol Büronun İkinci Sekreteri (左右司員外郎)”¹³ olarak görev yapması teklif edilmiş ancak Cengiz Han’ın saldırısının ilerlemesi neticesinde bu görevi ifa edememiştir.

İmparator Taizu’nun onuncu yılında (1215) Moğol ordusu Jin başkenti Yanjing’i ele geçirdiğinde Cengiz Han, Yelü Chucai’ı görüşmeye çağırmıştı. Çin kaynakları burada onun 8 尺 (chi)¹⁴ boyunda, uzun sakallı ve güzel sesli biri olduğunu kaydetmiştir¹⁵. Cengiz Han ona baktıktan sonra “Liao ve Jin nesiller boyu birbirlerine düşman oldular ama ben, atalarının düşmanı için çalışma utancını senden temizledim”. Yelü Chucai ise: “Hizmetkârınızın babası ve dedesi daha önce Jin Sülalesi’ne hizmet edip onların memuru olarak çalıştıktan sonra nasıl olur da efendisinden intikam almaya cüret eder?”. Onun bu cevabı ile Jin Hanedanı’na olan bağlılığı Cengiz Han’ı derinden etkilemiştir. Akabinde

⁸ MÖ VI. yüzyılda Kuzey Hindistan’da ortaya çıkarak geniş kitleleri etkisi altına almıştır. Buda’nın öncülük ettiği bu inanç Batı ülkelerinde din anlamına gelirken; Asya ülkelerinde ise Buda disiplini olarak değerlendirilmiş ve “Buda-Sasana” şeklinde isimlendirilmiştir. Budizm’in kurucusu olan Siddhartha Gotama (MÖ 563-483), günümüzde Hindistan’ın kuzeydoğusundaki Nepal havalisindeki Lubini’deki Sakya kabilesinin yöneticisinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Dünyanın ilk büyük misyoner öğretisi kabul edilen Budizm tüm Doğu Asya’da etkili olmuştur. Kuzey Çin’e ticaret yolları vasıtasıyla girmiş ise de Çin’in güneydoğu coğrafyasına yayılması deniz ticareti ile olmuştur. Çin’de Buda’nın doğum günü dördüncü ayın sekizinci gününde kutlanır. Çoğu yazılı metinde bu tarih onun rahme düştüğü gün olarak anılır. Bkz. Wolfram Eberhard, s. 70; Aybike Şeyma Tezel, *A Study on China’s Only Female Ruler Wu Zetian*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2009, s. 23, Fung Yulan, *Çin Felsefesi Tarihi*, çev. Fuat Aydın, İstanbul 2009, Rene Grousset, *Çin Tarihi*, çev. İlhan Aslan, İstanbul, 2023, s. 67-72.

⁹ Taoizm’in başlangıcı Lao Tzu’ya (Laozi, 老子) dayandırılır. Lao Tzu’nun nerede ne zaman doğduğu net olarak bilinmese de MÖ IV. yüzyılda yaşadığı tespit edilmiştir. Söz konusu öğretisi, Çin’de istikrarsızlık ortamı sonrasında tabiat ile uyum halinde olmak üzerine temellenmiştir. İlk olarak felsefi bir sistem olarak ortaya çıkan Taoizm, MÖ II. yüzyılda eski Çin inançlarını da kapsayan bir dine evrilmiştir. Zaman içerisinde Taoculuk üst sınıflar tarafından benimsenen bir akide haline gelerek Kuzey Çin’de resmi din statüsüne yükseltilmiştir. Taoculuğun temel kavramı olan tao/dao (道) ise hayat içerisindeki dengeyi, düzeni sağlayan ilke olarak ifade edilmiştir. Bkz. *Çin Düşüncesi ve Kültürü Temel Kavramları-I*, çev. Aykut Dal-Bülent Okay, İstanbul, 2021, Fung Yulan, s. 88-92

¹⁰ Jin Sülalesinin esas kurucusu Tunguz kökenli Curçenlerdir. İlk devirlerinde Çin’e haraç veren bir topluluk iken sonrasında güçlenmişler ve Aguda önderliğinde saldırıya geçerek 1115 yılında Jin İmparatorluğu kurmuşlardır.

¹¹ Kaizhou, Çin’in güneybatısında, Sichuan (四川) eyaletiyle sınır komşusu olan Chongqing (重庆) şehrinin bir ilçesidir. Chongqing şehri günümüzde Kuşak-Yol Projesi’nin ana üssüdür.

¹² Bian, şimdiki Henan (河南) eyaletindeki Keifang (开封) şehridir.

¹³ Sağ ve Sol Büronun İkinci Sekreteri (左右司員外郎): Tang Hanedanı İmparatoriçesi Wu Zetian (武则天) döneminde kurulmuş olan Kamu Hizmetleri Departmanı’dır. Devlet memuru seçme ve değiştirme yetkisine sahip bir departmandır.

¹⁴ Çin’e ait bir uzunluk birimidir. Antik dönemde 1 尺 = 27.6 cm denk gelmekteydi. Günümüzde ise 1 尺 = 33.33 cm olarak esas alınmaktadır. Burada Yelü Chucai’ın boyu için geçen 8 尺 ifadesi 220 cm olsa da bu ölçü ya abartılı ya da yanlışdır.

¹⁵ Lao Jiang, s. 2.

hanın maiyetine girmiş ve zaman içerisinde Moğol İmparatorluğu'nda Moğol olmayan en yüksek rütbeli memurlardan biri olmuştur¹⁶. Aynı zamanda ona Moğol dilinde “uzun sakal” anlamına gelen “urtu saqal” adını vermiştir.

Cengiz Han'ın Yelü Chucai'a olan ilgisi iki temel özelliğine istinat etmiştir: İlk olarak bilgisinden dolayı Çin'in fethi için önemli bir karakterdi; ikincisi ise o bir kâhindi ve genellikle tahminleri doğru çıkardı. Yelü Chucai, Cengiz Han'ın başarılı seferler düzenlemesine yardımcı olacağı için Moğol hükümdarı nezdinde değerli bir figür olarak görülmüştür¹⁷. Kâhin kimliğinin yanı sıra bir şifacı olarak da kayıtlara geçmiştir. Kaynakları incelediğimizde Tangut Seferi'nin ardından Moğolların bölgeden ganimet elde etmesine karşın Yelü Chucai'ın sadece *ravent otu*¹⁸ ve birkaç kitap aldığı kaydedilmiştir. Bu durum ilk önce alay konusu edilmişse de kısa süre sonra zuhur eden bir salgın hastalıktan korunmak için bu ot hayati rol oynamıştır.

Yelü Chucai astronomi eğitimi de almıştı. O sıralarda kullanılan takvimin gökyüzü ile uyuşmadığını fark edince 1220'lerde Semerkant'taki Müslüman ve Çinli münecimler ile temas kurarak iki takvim hazırlamıştı. Çinlilerin beş gezegeni hesaplama yöntemlerini korurken coğrafi zaman düzeltme usulünü benimsediği Cengiz Han tarafından kabul edilen ancak resmî olarak kullanılmayan *Gengwu Yılı'nın Batı Seferi Takvimi* ve İslamî hesaplamalara dayanan *Madaba Takvimi*'ni hazırlamıştı.¹⁹

Çinli kâhinin Cengiz Han'ın hizmetinde bulunduğu süreçte kayıtlara geçen kehanetlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Jimao yılının altıncı ayında²⁰ Cengiz Han, Batı Seferi'ne çıktığı zaman karın 3 尺 kalınlığında olduğunu görünce tereddüt etmiş ancak Yelü Chucai bu durumu düşmana karşı kazanılacak zaferin alâmeti olarak yorumlamıştır.

2. Batı bölgelerindeki münecimler, beşinci ayın dolunayında²¹ bir ay tutulması olacağını öngörmüşlerdir. Ancak o bunun hatalı olduğunu ve tutulmanın 1221 yılının onuncu ayında olacağını söyleyerek haklı çıkmıştır.

3. Renwu yılının sekizinci ayında²² görülen kuyruklu yıldızı ise Jin hükümdarının değişeceğinin habercisi olarak yorumlayan Yelü Chucai yine haklı çıkmış ve ertesi yıl İmparator Xuanzong (宣宗)²³ ölmüştür.

Tüm bu kehanetler neticesinde Cengiz Han her sefere çıktığında Chucai'a bir kehanette bulunmasını emretmiş ve hemen ardından kendisi de bir koyun kemiği yakarak çıkan sonuç ile onun kehanetini karşılaştırmıştır.

Bilgisiyle Cengiz Han'ın dikkatini çekerek hizmetine giren bu kâhin, Çin yıllıklarına göre han ve haleflerinin devr-i saltanatlarında mühim roller üstlenerek

¹⁶ Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, İstanbul 2021, s. 100.

¹⁷ Tatiana Sletnava, “Yelü Chucai'a Movement in The Mongolian Court Described in Yuanshi”, *Journal of East Asian Cultures*, Vol. I, Cambridge University 2022, s. 33

¹⁸ Kuzukulağı familyasından otsu bir bitkidir. Yaprakları zehirli olmasına karşın yaprak sapı tıp alanında özellikle geleneksel Çin tababetinde müshil olarak kullanılmaktadır.

¹⁹ Qiao Yang, “Like Stars in The Sky: Networks of Astronomers in Mongol Eurasia”, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Vol. LXII, 2019, s. 420; Pietro Corradini, “The Chinese Imperial Astronomical Office and The Jesuit Missionaries”, *Rivista Degli Studi Orientali*, Vol. LXVIII, 1994, s. 341.

²⁰ Yuanshu 146'da geçen bu tarih Geoffrey Humble tarafından 13 Temmuz-11 Ağustos 1219 olarak tespit edilmiştir.

²¹ Geoffrey Humble bu tarihi 17 Haziran 1220 olarak tespit etmiştir.

²² Geoffrey Humble bu tarihi 7 Eylül-6 Ekim 1222 olarak tespit etmiştir.

²³ İmparator Xuanzong, Jin Hanedanı'nın sekizinci imparatorudur. Çin tarihinde Büyük Duvar'ın (Çin Seddi) ötesine geçen ilk imparatordur.

devletin en üst kademelerine çıkmıştır. Özellikle astroloji eğitimi alması, Moğolca anlayabilmesi ve Çin kültürüne hâkim olması sebebiyle hızlı bir yükselme süreci yaşamıştır.

Esasen Konfüçyanist²⁴ eğitim alan Yelü Chucai, Cengiz Han Kuzey Çin'e saldırmaya başladığında bir Budist manastırına giderek kutsal kitaplarını okumuştur. Çin kaynaklarında onun hayatı boyunca Budizm'e inandığı, Konfüçyanizm'i savunduğu ancak Taoist öğretiyi de desteklediği belirtilmiştir. Bu sebeple “Üç Öğretinin Ustası” olarak tanınmıştır. Yelü Chucai, Çin kültürünü özümsemiş, bununla birlikte Cengiz Han'ın Batı Seferi'ne katılarak önemli bir merkez olan Semerkant'ta da batı geleneğini öğrenmişti²⁵.

Özellikle vergi sistemi, posta teşkilatı ve ticaret konusunda çeşitli reformlar yapan Yelü Chucai, Moğol İmparatorluğu'na ciddi katkılar sağlamıştır. Cengiz Han döneminde Kuzey Çin topraklarını otlağa dönüştürmeyi tavsiye edenlere karşı çıkararak şarap, tuz, demir, sirke ve cevherden alınacak olan ticaret ve toprak vergilerinden her yıl belirli bir miktar gümüş ve tahıl dışında 80 bin top ipek kumaş elde edilebileceğini söylemiştir²⁶.

Cengiz Han'ın sağlığında Yelü Chucai'ın şahitliği ile halef tayin edilen Ögedey, 1229 yılında kurultayda han ilan edilmiştir. Çinli kâhin, yeni hanın cülusundan hemen önce istişareler devam ederken, Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy ile konuşmuş ve hanedan işlerinin çok mühim olduğunu belirterek erken halledilmesi gerektiğini söylemiştir. Tuluy ise henüz tüm meselelerin ellerinde olmadığını ifade ederek başka bir güne ertelenmesini istemiştir. Ancak Yelü Chucai'ın buna karşı çıkararak; “Bundan uğurlu bir gün yoktur” demesi bir kehanet olarak kabul edilmiştir. Cengiz Han'ın sağlığında oğlu Ögedey'e; “Gökyüzü bize akıllı, asil ve bilgili insanlar gönderir. Bu yüzden Yelü'nün sadakatini takdir etmemiz gerekir” dediği kaydedilmiştir²⁷. Ögedey tahta çıktığında ise Chucai'a dönerek; “Sen ülkenin gerçek bir hizmetkârsın” dediği Yuanshu kayıtlarında açıkça ifade edilmektedir.

Ögedey'in saltanatı sırasında Yelü Chucai ve Mahmut Yalavaç sayesinde vergi sistemi düzenli bir hale gelmişti. Kuzey Çin'de nüfus sayımı yaptıran Yelü, bu sayede yerleşik nüfusun önemini kanıtlamıştır. Onun düzenlediği vergi politikası ise tamamen Çin geleneklerini izleyerek hane sistemini esas almaktaydı. Yani vergi gelirlerini hesaplayarak, kısa vadede yapılacak yağmalar yerine makul bir vergilendirme usûlü getiren ve bunu geliştiren kişidir²⁸.

²⁴ Konfüçyanizm: İsmi Konfüçyüs'ten (Kongzi, 孔子) alan bir ahlâk sistemidir. Konfüçyüs, MÖ 551'de Lu Beyliği'nde (鲁国) dünyaya gelmiştir. Onun hayatı şöyle özetlenmiştir: “On beş yaşında iken kendimi öğrenmeye verdim. Otuz yaşında irademe sahip olabildim. Kırk yaşında şüphelerden uzaklaştım. Elli yaşında göğün emrini öğrendim. Altmış yaşında sezîş yoluyla her şeyi kavradım. Yetmiş yaşında doğru olan şeylere zarar vermeden kalbimin isteklerini yerine getirebildim”. Halkın eğitimine önem veren Konfüçyüs “Öğretmenlerin Öğretmeni” olarak anılmaktadır. Düşünce yapısının temelinde “junzi (君子)” adı verilen ideal yöneticiler yer alıyordu. MÖ 479 yılında öldüğü kabul edilmektedir. Ölümünün ardından Konfüçyanizm Çin'de en etkili düşünce sistemi haline gelmiş ve 儒家(rujia) ismiyle anılmıştır. Sadece Çin ile sınırlı kalmayan söz konusu ekol, tüm Güneydoğu Asya ülkelerini etkilemiştir. Bkz. Bülent Okay, *Konfüçyüs ve Çin Felsefesinin Temelleri*, İstanbul, 2017, Fung Yulan.

²⁵ Brian Baumann, “By Power of Eternal Heaven: The Meaning of Tengri to The Government of The Pre-Buddhist Mongols”, *Extreme-Orient*, Vol. XXXV, 2013, s. 264.

²⁶ Derya Coşkun, Anıl Yasin Oğuz, “Yuan Hanedanı'nda İpek Tedarik Yöntemleri ve Vergi Tahsisatları”, *Belleten*, C. LXXXVII, S. 309, Ankara 2023, s. 452.

²⁷ Sletnava, s. 37.

²⁸ May, s. 190.

Burada Yelü Chucai ile ilgili değinmemiz gereken bir başka husus ise Mahmut Yalavaç ile aynı kişi olup olmadığı bahsidir. D’Ohsson, Mahmut Yalavaç onun aynı kişi olabileceğini iddia etmişse de bu faraziye doğru değildir. Zira Emil Bretschneider bu konuyu hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde aydınlatmıştır: “Mahmut Yalavaç’ın Müslüman olduğunu, oğlu Mesut Bey’in Türkistan ile Maveraünnehr’i yönettiği malumumuzdur. Ayrıca Yuanshi kayıtlarında göre de 1251 yılında yani Yelü Chucai öldükten sekiz yıl sonra Mahmut Yalavaç’ın Kuzey Çin’e yönetici olarak atandığını görüyoruz”²⁹.

Ögedey Han döneminde devlette epey itibar kazanan Yelü Chucai, 1231 yılında “zhonglang” (中郎)³⁰ tayin edilerek devletin yürütme, maliye ve adliye gibi tüm işlerini üstlenmiştir³¹. 1229-1240 yılları aralığında Kuzey Çin’e yönetici olarak atanan Chucai, yaptırdığı nüfus sayımından sonra Moğol hanedan üyelerine ve devletin ileri gelenlerine toprak verilmesinin halkın üzerindeki vergi ve angarya yükünü arttıracaklarını söyleyerek karşı çıkmıştır. Ayrıca halkın vergi yükümlülüğünü yerine getirebilmek için tüccarlardan aldığı borçların çok fazla arttığını gözlemlemiştir. Bu durumu şu sözlerle kaydetmiştir: “Borçlar birikip büyük rakamlara ulaştı. Yerel tüccarlar verilen borçları her yıl ikiye katlıyor. Buna sonu gelmeyen *kuzu faizi* denilir”³². Yine Yelü Chucai’ın; “At üzerinde dünyaya hâkim olunabilir ama at üzerinde dünya yönetilmez” sözüne istinaden tüccarlar ile *ortak* adı verilen bir anlaşma yapılmıştı. Böylece zikredilen zümre sadece han ve hanedan üyelerinin kendilerine sağladığı sermaye ile kâr elde etmek dışında devlet yönetimine de dâhil edilmişti. Cengiz Han ve halefi döneminde tüccarlara yarlık, berat ve payzaların verilmesi, onların Yam Teşkilatı’ndan”³³ faydalanmaları ve her türlü vergilerden muaf tutulmaları gibi imtiyazlar sağlanırken, Möngke Han dönemine gelindiğinde ise yaptıkları suistimallerden dolayı bu ayrıcalıklara son verilmiştir³⁴.

Ögedey Han’ın güvenini kazanan Yelü Chucai, devlette en yetkili kişi olan baş müşavir unvanı ile Moğol İmparatorluğu’nu nerdeyse istediği gibi yönetmeye başlamış ve tüm gayretini bürokrasiyi kurmaya sevk etmişti. Gerçekleştirdiği vergi reformuyla devlet sabit bütçeye geçmiştir. Yelü Chucai tarafından Çin’de uygulanan vergi reformu, Çin’i düzensiz vergi toplamaktan kurtarmıştır ve 1236 yılında çıkarılan vergilendirme kanunu üç temel kategoriye ayrılmıştır; toprak vergisi mülkiyete dayanmış, baş vergisi bireylerin durumuna göre tahilla alınmış ve hane vergisi ise ipekle tahsil edilmiştir³⁵.

Söz konusu devirde yapılan reformlardan bir tanesi de Yam Teşkilatı’nın yeniden düzenlenmesi olmuştur. Devlet sınırlarının genişlemesi posta sisteminin önemini

²⁹ Emil Bretschneider, “Extrat From The Si Yu Lu Ye-lü Ch’u-ts’ai’s Travels to The West 1219-24”, *Notes on Chinese Medaieval Travellers to The West*, Londra 1875, s. 110.

³⁰ İmparatorluk sekreteryasının başı.

³¹ Ganizhamal Kushenova, “Cengiz Han’ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch’u Ts’ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, *Bilig*, S. XLII, 2007, s. 231.

³² Tohmas T. Allsen, “Mongolian Princes and Their Merchant Partners 1200-1260”, *Asia Major*, Vol. II, No. 2, 1989, s. 101.

³³ Moğol posta teşkilatıdır. Yam ismiyle bilinmektedir. Belirli bir güzergâh boyunca otuz beş kırk kilometre aralıklar ile kurulan istasyonlar söz konusu sistemin temelini teşkil etmekteydi. Haberleri ulaştırmakla görevli olan kişiler buralarda kısa bir süre dinlendikten sonra istasyonda bulunan yedek atlardan birini alarak yollarına devam etmekteydi. Bu şekilde sistemin sorunsuz işlemesi ve haberlerin hızlı bir şekilde ulaştırılması hedeflenmiştir.

³⁴ Şirinay Aziz, “Moğol İmparatorluğu’nda Ortak Tüccar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Döneminde Sona Erişi”, *Medeniyet Kültür Araştırmaları Belleteni İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 3, 2022, s. 54.

³⁵ Kushenova, s. 33.

kanıtlamıştır. Çünkü bahis konusu devirlerde geniş sınırları olan devletlerde muhaberat konusunda her daim gecikmeler yaşanmıştır. Bu durumu göz önünde bulunduran Yelü Chucai, baş müşavir olduğu sırada posta sistemine de düzenlemeler getirerek dönemin mümkün olan en kusursuz yapısını oluşturmuştur.

Ögedey Han'ın ölümünden sonra devlet içerisinde güç kaybetmeye başlayan Yelü Chucai, naiplik makamına gelen Töregene Hatun'un³⁶ kendisine daha fazla vergi kazandıracağını vadeden Abdurrahman'a güvenmesi neticesi görevden alınmıştır. Bu durum Lao Jiang tarafından şöyle tasvir edilmiştir:

“Abdurrahman, Töregene Hatun'dan aldığı mühürlü boş kâğıdı Yelü Chucai'a götürdü ve söylediği yarlığı yazmasını istedi. Yelü Chucai ise ayakları gibi ellerinin de hasta olduğunu belirtti. Töregene Hatun bunu duyunca yarlığı yazmazsa parmaklarının kesileceğini bildirdi. Yelü Chucai ise; Otuz yıldan fazla bir süre Cengiz Han ve Ögedey için çalıştım. Hükümdarları asla hayal kırıklığına uğratmadım. Ben suçlu değilim beni öldüremezsiniz” dedi. Töregene bunu duyunca çok kızdı ancak onu öldürmedi parmaklarının kesilmesini emretti³⁷.”

Söz konusu olaydan sonra Yelü Chucai hastalığının da etkisiyle 55 yaşında iken kederden ölmüştür³⁸. Ölümünden yaklaşık olarak seksen yıl sonra “Hanedanı Yöneten Değerli Bakan Hükümetin Kurucusu Saygın ve Güvenilir Talihin Kolaylaştırıcısı” (經國議制寅亮佐運功臣), “İmparatorluğun Önderi” (太師) ve “Devletin Yüce Direği” (上柱國) unvanları ile ödüllendirilmiştir³⁹.

Eseri 西游祿 (Xiyoulu)

Araştırmacıların Türkistan veya Orta Asya olarak isimlendirdikleri bölgenin Çin kaynaklarında ilk kez Han Tarihi (汉书) içerisinde “xiyu (西域)” olarak geçtiği malumdur⁴⁰. Çin tarihine genel olarak baktığımızda Avrupalıların aksine Çinlilerin yabancı memleketlere pek seyahat etmediklerini görmekteyiz. Moğolların resmî Çince tarihi olan Yuanshu ve diğer Çin kaynaklarını incelediğimizde XIII. yüzyıl boyunca sadece beş Çinli seyyahın kayıtlarına rastlamaktayız. Bunlardan bir tanesi makalemizin konusunu teşkil eden Yelü Chucai'dır. Diğer seyyahlar ve eserler ise sırasıyla; 1220 yılında Kuzey Çin'den yola çıkıp Cengiz Han ile görüşmeye giden elçinin karışık notları, Cengiz Han'ın daveti ile Semerkant'a gelen ünlü Taoist keşiş Chang Chun (长春),⁴¹ 1259

³⁶ Töregene Hatun: Kökeni konusunda tartışmalar olsa da son yıllardaki çalışmalara istinaden Nayman kabilesinden olduğu tespit edilen bu hatun Ögedey Han'ın eşi idi. Ancak han vefat ettiğinde oğlu küçük yaşta olduğu için Töregene Hatun naibe sıfatıyla devleti yönetmeye başlamıştır. Bkz. Yaşar Söğüt, “Moğol İmparatorluğu'nun Kadın Naibesi: Töregene Hatun”, *Journal of Universal History Studies*, C. IV, S. 2, 2021.

³⁷ Lao Jiang, s. 195.

³⁸ Ölüm tarihiyle ilgili farklılıklar mevcuttur. Tatiana Sletnava doğrudan 2 Haziran 1243 tarihini verirken, Geoffrey Humble bu tarihin, jiachen yılının beşinci ayında (甲辰) yani 7 Haziran-6 Temmuz 1244 tarihlerinde olduğunu belirtmiştir. Lao Jiang ise ejderha yılının beşinci ayının on dördüncü gününde vefat ettiği görüşündedir ve bu tarih açıkça günü net olarak belirlenemese de Haziran 1244 tarihine denk gelmektedir. J. Roux, Haziran 1242 tarihini işaret ederken; Grousset, Haziran 1244'ü, Igor de Rachewiltz ise 1243 yılını işaret etmektedir. Yuanshi kayıtlarına göre ise 1243 yılında ölmüştür.

³⁹ Geoffrey Humble, “The Biography of Yelü Chucai: Yuanshi 146.3455-65”, *The Eurapan Research Council Under The European Union's Seventh Framework Programme*, 2007-2013.

⁴⁰ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarına Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Ankara 2012, s. 3.

⁴¹ 1148 yılında dünyaya gelen Chang Chun'un esas ismi Qiu Gong (丘公) idi. Anne ve babasını küçük yaşta kaybeden Qiu Gong, sınırlı bir eğitim almış ise de sonrasında kendisini geliştirmeye başlayarak on dokuz yaşında Tao'yu benimsemiştir. Çevresi ve Cengiz Han tarafından “insan-ı kamil” olarak nitelendirilen

yılında Mengü Han tarafından Hülagü'ye gönderilen Chang Te (长特) ve Yelü Chucai'ın torunu olan Yelü Hi Liang'ın (耶魯) tuttuğu kayıtlardır.

Yelü Chucai, 1218 yılında Cengiz Han'ın hizmetine girmiş ve Batı Seferi'ne onun maiyetinde kâtip, sekreter, astronom ve kâhin olarak katılmıştı. Bu süreçte 1226 yılına kadar Orta Asya coğrafyasında bulunmuştu. Eserin tamamlanma tarihi 6 Nisan 1228 idi⁴² ancak bazı sebeplerden dolayı neşri bir sonraki yıla ertelenmişti.

Igor de Rachewiltz makalesinde seyahatnamenin başlığının Xi Youlu: Batı'ya Seyahat olmasının biraz yanıltıcı olduğunu savunmuştur. Çünkü iki kısımdan müteşekkil olan esere baktığımızda Yelü Chucai'ın yolculuk sırasında gördüklerini ve duyduklarını yazdığı kısmın sınırlı olduğunu; eserin büyük kısmının Chang Chung ile arasında geçenler hakkında olduğunu görmekteyiz. Söz konusu kısım ikinci bölümde bir konuk ve Yelü Chucai arasında soru-cevap şeklinde geçen bir diyalogdan ibarettir. Chang Chun'u Cengiz Han ile görüşmeye davet eden mektubu yazan kişi de Yelü Chucai idi. Zikredilen iki kişi Semerkant şehrinde buluşmuşlar ve birbirlerini Batı Seferi sürecinde sıklıkla görmüşlerdi. Ayrıca Yelü Chucai, Cengiz Han tarafından Chang Chun'un doktrini üzerine vaazlardan birini Çince olarak kaydetmekle görevlendirilmişti⁴³.

Yelü Chucai katıldığı bu sefer sırasında çok enteresan bir seyahatname kaleme almanın yanı sıra Semerkant ve Türkistan ile ilgili de birçok şiir yazmıştır. Bu eserlerde Taoist fikirlerin kuvvetli etkisi net olarak hissedilmektedir. Kaleme alınan bu seyahat notları ünik bir eserdir ve asıl nüshası şu anda elimizde mevcut değildir. Söz konusu eser tahminen altı yedi yüz yıl boyunca tarihin tozlu raflarında saklı kalmıştır. Çünkü buradaki esas sorun Yelü Chucai ve oğlu arasındaki din farkı idi. O her ne kadar üç temel öğretiye⁴⁴ uygun yaşamış ise de oğlu koyu bir Taoist idi ve babasının ölümünden sonra kitabı bir daha neşrettirmemişti. Bu noktada Igor de Rachewiltz eserin Yelü Chucai'ın yaşadığı dönemde sınırlı sayıda çoğalttığını ve bunu yakın dostları arasında yaydığı için nadir bir eser haline geldiği görüşündedir.

1926 yılında Tokyo'da Profesör Kanda Kiichori tarafından *Imperial Household Library*'de eserin bir nüshası bulunmuş ve düzenlenerek 1927 yılında yayımlanmıştır. Daha sonra Lo Chengyü'ye gönderilen bu nüshada bazı baskı hataları düzeltilerek birkaç ay sonra tekrardan neşredilmiştir. Kısa bir süre sonra ise yine Tokya'da *Nikaku Bunko*'da başka bir nüsha daha bulunmuştur. Ancak araştırmacılar söz konusu nüshaların eserin ilk kayıtları olmadığı kanaatinde dirler. Bunu sebebi ise ilk kısımdaki güzergâhın kısa bir şekilde verilmiş olmasıdır. Muhtemelen Yelü Chucai'ın kaleme aldığı seyahat notları en az Chang Chun'un notları kadar detaylıydı ancak sonradan hülasa edilerek daha kısa hale getirilmişti.

Eser Klasik Çince olmasına rağmen 1981 yılında Çin'de 中華書局 (Zhong Hua Shuju) isimli yayınevi tarafından Mandarin'e aktarılmıştır. 1962 yılında *Monumenta Serica* isimli derginin yirmi birinci sayısında Igor de Rachewiltz tarafından Klasik

Chang Chun, eserlerinden de anlaşıldığı üzere yaşam iksiri yapımını ciddi bir şekilde ele almıştır. 1219 yılında Cengiz Han tarafından davet edilen bu zat yola çıkarak binlerce kilometre yol katetmiş ve 1222 yılında ikili arasında üç görüşme gerçekleşmiştir. Chang Chun'un verdiği cevaplar Cengiz Han'ı tatmin etmemiş ise de ona saygı duymuştur. Bunun en iyi kanıtı ise Chang Chun'un 1224 yılında Çin'e geri döndükten sonra Cengiz Han'ın ona yazdığı dört mektuptur. 1227 yılında Çin topraklarında ölmüştür. Bkz. Chang Chun, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı*, çev. Gülşah Hasgüçmen, İstanbul, 2019.

⁴² Eserin sonunda yazılış tarihi 'wuzi yılının qingming günü' olarak açıkça belirtilmiş ve tarih Igor de Rachewiltz tarafından tespit edilmiştir.

⁴³ Rachewiltz, s. 3.

⁴⁴ Çin'deki üç temel öğreti yukarıda da ifade edildiği gibi Konfüçyanizm, Budizm ve Taoizm'dir.

Çinceden İngilizceye yapılan bir çevirisi de mevcuttur. Ancak Türk tarihi açısından fevkalâde ehemmiyeti haiz bu kaynak yurdumuzda etraflı bir şekilde maalesef incelenmemiştir. Bunun temel sebebi ise Çince bilen araştırmacıların eksikliğidir. Seyahatnamenin orijinal Çince metni esas alınmış ve tarafımızca dilimize tercüme edilmiştir. Kısa süre içerisinde kitap olarak basılması umulmaktadır.

Uluslararası alanda konu ile ilgili yapılan çalışmalar da oldukça kısıtlıdır. Çin’de ise doğal olarak diğer ülkelere kıyasla daha fazla inceleme mevcut ise de bunlar müstakil eserler olarak neşredilmemiş; kitap bölümleri ve lisansüstü tezleri olarak kaleme alınmıştır. Lakin söz konusu eserlerde de Yelü Chucai’ın Moğollar ile olan ilişkisi değil Çin’deki yaşamından bahsedilmiştir. Rachewiltz tarafından 1962 yılında yapılan İngilizce tercüme ile 1981 yılında Geleneksel Çince Mandarin’e yapılan transkripsiyon dışında herhangi bir çalışmanın bulunmaması büyük bir eksikliklerdir.

Yurdumuzda şimdiye kadar incelenmemiş Çince bir eser olan Xiyoulu adlı seyahatnamenin verdiği bilgiler ışığında Türk ve Moğol tarihinin belirli bir dönemini aydınlatmak amacıyla bir kitap hazırladık. Basım aşamasına gelen bu eserle sadece “Cengiz Han’ın Çinli müşaviri” olarak geçirilen Yelü Chucai ile seyahat notları hakkında detaylı bilgiler sunmayı ve Türk tarihine küçük de olsa bir katkı yapmayı amaçlıyoruz.

Kaynakça

- Allsen, Thomas T., “Mongolian Princes and Their Merchant Partners 1200-1260”, *Asia Major*, Vol. II-No. 2, 1989, s. 83-126.
- Arslan, Hammet, “Budizm’in Çin’e Girişinde İpek Yolu’nun Önemi ve İşlevi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII-Sayı: 1, 2018, s. 1-21.
- _____, “Budizm”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni* C. I, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.
- Atık, Kubilay, “Kıtın Dilinde Yazılmış Materyallere Genel Bakış”, *Şarkiyat Mecmuası*, S: XXXVIII, Yıl: 2021, s. 125-136.
- Aziz, Şirinay, “Moğol İmparatorluğu’nda Ortak Tüccar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Döneminde Sona Erişti”, *Medeniyet Kültür Araştırmaları Belleteni İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. II-S: 3, 2022, s. 54-73.
- Barthold, W., *Moğol İstilas Devrinde Türkistan*, çev. Seniha Sami Moralı, Ankara 2020.
- Baumann, Brian, “By the Power of Eternal Heaven: The Meaning of Tenggeri to the Government of the Pre-Buddhist Mongols”, *Extreme-Orient*, No. 35, 2013, s. 233-284.
- Bilal, Metin, “Budizm İnancının Türk Devletleri Üzerindeki Etkisi”, *Anasay*, C. VI, 2018, s. 63-80.
- Bretschneider, Emil, “Extrat From The Si Yu Lu Ye-lü Ch’u-ts’ai’a Travels to The West, 1219-24”, *Notes on Chinese Mediaeval Travellers to The West*, Londra, 1875, s. 108-119.
- _____, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, Londra, 1910.
- Buell, Paul D., “Cinggis-qan as The Third Man”, *Mongolian Studies*, Vol. XXIX, 2007, s. 57-68.

- _____, Kolbas, Judith, “The Ethos of State and Society in The Early Mongol Empires: Chinggis Khan to Güyük”, *Cambridge University Press on Behalf of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. XXVI- No: 1/2, 2016, s. 43-64.
- Chang Chun, *Cengiz Han ’in Ölümsüzlük Arayışı*, çev. Gülşah Hasgüçmen, İstanbul 2019.
- Corradini, Pietro, “The Chinese Imperial Astronomical Office and The Jesuit Missionaries” *Rivista Degli Studi Orientali*, Vol. LXVIII, 1994, s. 339-350.
- Coşkun, Derya, Oğuz, Anıl Yasin, “Yuan Hanedanı’nda İpek Tedarik Yöntemleri, Vergi ve Tahsisatları”, *Belleten*, C: LXXXVII-S: 309, 2023, s. 439-471.
- Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2013.
- Çin Düşüncesi ve Kültürü Temel Kavramları-I, çev. Aykut Dal-Bülent Okay, İstanbul 2021.
- Di Cosmo, Nicole, Frank, Allen, Golden, Peter, *İç Asya Tarihi*, çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2022.
- Eberhard, Wolfram, “Türkistan Seyahatnamesi 1218”, *Belleten*, C. VIII-S: 29, 1944, s. 137-142.
- _____, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul 2000.
- _____, *Çin Tarihi*, Ankara 2019.
- _____, *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara 1996.
- Ebrey, Patrica Buckley, Zhang, Cong Ellen, Yao, Ping, “Peaceful Abodes Account of Their Homes by Yelü Chucai (1190-1244) and Xie Yingfang (1296-1392)”, *Chinese Autobiographical Writing University of Washington Press*, 2023, s. 129-134.
- Feng Huanzhen, “Lun Yelü Chucai Qin Chan Yiwei De Win Xue Guan” *Zhong Shan Daxue*, S. 51, China, 2011, s. 138-151.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 1980.
- _____, *Çin Tarihi*, çev. İlhan Aslan, İstanbul, 2023.
- Güç, Ahmet, “Konfüçyüsçülük”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, 2002, s. 167-170.
- _____, Sert, Ekrem, “Budizm’de Dört Temel Gerçek, Sekiz Dilimli Yol ve Nirvana”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. V, S: 12, 2020, s. 3-28.
- Holcombe, Charles, *Doğu Asya Tarihi*, çev. Muhammed Murtaza Özeren, İstanbul 2021.
- Humble, Geoffrey Frank, “The Biography of Yelü Chucai: Yuanshi 146.3455-65”, *The European Research Council Under The European Union’s Seventh Framework Programme*, 2007-2013.
- _____, “*Biographical Rhetorics: Narrative and Power in Yuanshi Biography*”, PhD Theses, University of Birmingham, England, 2017.
- Jaivin, Linda, *Kısa Çin Tarihi*, çev. Gaye Yavuzcan, İstanbul 2023.
- Kaya, Murat, “Budizm’in Misyon Anlayışının Temelleri”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, C. X, 2021, s. 24-44.
- Kushenova, Ganizhamal, “Cengiz Han’ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch’u Ts’ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, *Bilig*, S: 42-Yıl: 2007, s. 229-242.
- Lao Jiang, *Yelü Chucai*, Beijing 1996.
- Laozi, *Shendao*. <https://ctext.org/heshanggong/1/ens> (Erişim tarihi:05.02.2024)
- Liu Lixiang, “Yidai Ming Xiang Yelü Chucai”, *Gejie*, No: XXIII, 2019, China, s. 60-63.
- May, Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, İstanbul 2021.
- _____, *Moğol Savaş Sanatı*, çev. Mustafa Uyar, İstanbul 2023.
- Okay, Bülent, *Konfüçyüs ve Çin Felsefesinin Temelleri*, İstanbul 2017.

- Onat, Ayşe, *Çin Kaynakların Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Ankara, 2012.
- Rachewiltz, Igor de, “Personnel and Personalities in North China in The Early Mongol Period”, *Journal of The Economic and Social History of Orient*, Vol. IX- No: 1/2, Yıl: 1966, s. 88-144.
- _____, “The Hsi-Yu Lu By Yeh-lü Ch’u-Ts’ai”, *Monumenta Serica*, Vol. XXI, 1962, s. 11-128.
- _____, “The Secret History of The Mongols”, *The Mongolia Society Bulletin*, Vol. IX- No. 1- Yıl: 1970, s. 55-69.
- Sletnava, Tatiana, “Yelü Chucai’s Movement in The Mongolian Court Describd in Yuanshi”, *Journal of East Asian Cultures*, C: I- Yıl: 2022, s. 33-44.
- Söğüt, Yaşar, “Moğol İmpratorluğu’nun Kadın Naibesi: Töregene Hatun”, *Journal of Universal History Studies*, C: IV-S: 2-Yıl: 2021, s. 212-228.
- Su Tianjue, *Yuanchao Mingchen Shilüe, Brief History of Famous Officials in Yuan Dynasty*, Shanghai 1936, Chinese Collection.
- Tezel, Aybike Şeyma, “A Study on China’s Only Female Ruler Wu Zetian (s.1-113)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2009.
- Togan, İsenbike, “Çinggis Han ve Moğollar”, *Türkler*, C: VIII, Yıl: 2002, s. 377-415.
- Tümer, Günay “Budizm,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VI, 1992, s. 352-360.
- Whaley, Mark A., “An Account of 13th Century Qubchir of The Mongol ‘Great Courts’”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C: LIV- S:1-Yıl: 2001, s. 1-84.
- Yang, Qiao, “Like Stars in The Sky: Networks of Astronomers in Mongol Eurasia”, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, Vol. LXII, 2019, s. 388-427.
- Yıldırım, Kürşat, “Tunguz Halkı Üzerine Araştırmalar-II: Curçen’ler” *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, C: CXVIII-S: 233, 2018, s. 11-26.
- Yitik, Ali İhsan, “Taoculuk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XL, 2011, s. 10-12.
- Yulan, Fung, *Çin Felsefesi Tarihi*, çev. Fuat Aydın, İstanbul, 2009.
- Xin Yuan Shi*, 127.

Konferans Bildirisi | Conference Paper

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 14.02.2024

Makale Kabul | Accepted: 04.06.2024

Atıf | Cite as: Mehmet Akif Erdoğan, "How The Turks Of Turkey Did Perceived The Muslim Kazakhs Of Central Asia In The 20th Century?", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(1), Haziran 2024, s. 52-57.

HOW THE TURKS OF TURKEY DID PERCEIVED THE MUSLIM KAZAKHS OF CENTRAL ASIA IN THE 20TH CENTURY?

Mehmet Akif ERDOĞRU*

The history of cultural and politic of the Muslim Kazakhs of Central Asia was not known enough by intellectual circles of Turkey in the early of 20th century. When 'Kazakh nation' is mentioned in intellectual circles in Turkey, Christian Slavic Kazakhs come to mind rather than the Muslim Kazakhs of Central Asia. Turkish nationalists and Turanians were mostly interested in the political and cultural history, language of Muslim Kazakhs in the context of Turkism and Turanism in Ottoman Turkey. In the time of the Ottoman Empire, this interest has been originated from Islam because Ottoman Sultans were the sole legal representative of the Prophet Muhammad in the World. The political situation of Muslim Kazakh of Central Asia was followed by Ottoman governments in Istanbul. Ottoman Archives of Turkey has a few reports, written in the Ottoman Turkish in Istanbul in the middle of the 18th and 19th century, on Central Asian Muslims, including Muslim Kazakhs and their khans. In 1714, Muhammad Khan the Hidden (Gaib), Kazakh Khan of Turkestan, sent his envoy Muhammed Kulu Bek to Istanbul with a royal letter to ask for the help of the Ottoman Sultan Ahmed III in his fight against the Kalmyks.

After Ottoman Empire was dissolved in 1918, modern Turkey was founded in 1923. Turkish nationalism was main foundation ideology of modern Turkey. In fact, this ideology's main source was the CUP, Party of Committee of Union and Progress, one of main parties of Ottoman Empire, set up in Thessalonica of Greece in 1889. From point of Central Asian policy, its main aim was to resist British imperialism and Russian expansionism toward Central Asia, with support and cooperation of Germany. After decade of the foundation of modern Turkey, Pan-Turkism and Turanism ideologies were partly discharged by Mustafa Kemal Atatürk, founder of modern Turkey, because the Turks were afraid of losing Anatolia. However Turkey officially accepted a political ideology based on Central Asia in order to strengthen his cultural and historical basis which were originating from Central Asia in the early 1930's. The researches of history, religion and language about Central Asian Turks officially continued in Turkey until 1936.

My paper is based mainly on news about Central Asia and Kazakhs that published in the *Cumhuriyet*, one of the Turkish newspapers of Turkey, founded by three Turks, Yunus Nadi (1879-1945), Nebizade Hamdi (1888-1869) and Zekeriya Sertel (1890-1980), in Istanbul, on 7 May 1924, defending Republican ideology for modern Turkey. I

* Ege University, Department of History, aerdogru@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0647-519X.

researched the article from the newspaper on all Kazakhs and shortly explained this news from Kazakh's point of view.

First news I met in the newspaper were connected with the Soviet-Kazakhstan. It was announced in 1930 in the newspaper that *'Turkey is interested in the Brothers (Central Asian Turks as an official name), who possess same history, religion and origin'*. This official thesis was accepted which claim the Turks of Turkey were originated from Central Asia until 1936. The cause of that interest was political because of a precaution for a possibly Russian threat against Turkey.

According to the official thesis, Turks of Turkey has been emigrated from Central Asia to Anatolia because of drought and famine that took place in Central Asia. In fact, some news published in the newspaper were false because of Soviet propaganda against Turkey. For example, an article that was published in *Cumhuriyet*, dated 27th April 1930, it was mentioned that *'there is a Kazakhstan Republic, where Kazakhs lives, with population of 6 million. They called Kirghiz Turks'*. The newspaper incorrectly calls Kazakhs as Kirghiz Turks. This definition was obviously due to Soviet influence on Turkey. In that years, Kazakhs was defined by Turkish nationalist of Turkey as Turks *'who has got no independent government'*. This distinction between 'Kyrgyz and Kazakhs nations' was not known among the Turks of Turkey. Turkish press also has been interested in the railway network of Central Asia.

A few articles which show differences between Muslim Kazakhs and Christian Kazakhs were published in Turkish press. In an article dated 1932 of the newspaper, Muslim Kazakhs were defined as *'native inhabitants of Turkistan and one of the branch of the Turks'*. Muslim Kazakh's language was also defined as *'dialect of Turkish language'*. Tartars and Bashkir intellectuals emigrated to Turkey from Russia had an important role in the formation of the identity. It is well-known that Ottoman governments have struggled with Russian Kazakhs in the Crimea, the Caucasus, Iran, Northern Balkan and the region of Black Sea from 17th century to the year of 1918. Russian Kazakhs (*Kazaks of Zaporaj (Potkali), Aghnad, Koshavi, Don, Rus, Akkerman, Kuban, Barabash, Tulcha, Moskov, Sarikamish* etc.) has raided Ottoman cities on the North of the Black Sea, and some Anatolian cities, located in the coast of Black Sea of Turkey, and some part of Istanbul. They were a vanguard force of Russian Army, well known by their courage and endurance among Turks. Apart from these groups, the Ottoman country was also damaged by groups called *Kazaks of Tatars, Kipchaks, Chechen, Kyrgyz, Iranians, Poles and Swedish*.

It is well-known that both Turks of Turkey and Central Asian Muslim Kazakhs did not have possibility to know and define each other correctly until the end of the Cold War. Even after 1991 when USSR was dissolved, false information on Muslim Kazakhs is continued to being learned in Turkey, although Turkey provided direct diplomatic and political connection to the Republic of Kazakhstan. Contrary to the mentioned cultural and racial connection, the differences in identification between Turks of Turkey and Muslim Kazakhs appeared. Even in 2000's, these 'two nations' (Kazaks and Turks of Turkey) could not perceive each other correctly. For example, secular Turks of Turkey generally have defined Muslim Kazakhs as Russian Kazakhs. Turks of Turkey have produced many Turkish words which define Russian Kazakhs (Cossacks, Slavic Kazakhs), not Muslim Kazakhs. While Russian Kazakhs were Christian and the enemies of Ottoman Empire, Kazakh of Central Asia were Muslims.

By the opera, film and other stage arts which were shown in Turkey in 1930 and 1940's, the history and culture of Russian Kazakhs were known in Turkey well.

Especially, the negative role of them against Turks in Armenian incidents and Sarikamish Tragedy has remained unforgettable among Turks.

One of the main factors which formed of Kazakh identity among Turks of Turkey was the settlements of Russian Kazakhs who had a sectarian difference, Molokanism, with the Russian government in Turkey. They live in 'Kazakh villages' which founded by Turkish governments in Anatolia. After a short period, they had to leave from Turkey to USA because of their economic and biological difficulties. Unlike Russian Kazaks, Altai Kazakhs were also settled in Turkey in 1952. While Russian Cossacks were Molokanist, Altai Kazakhs (Eastern Turkistan Kazakhs) were Muslim.

As for Muslim Kazaks of Central Asia, after 1991, new words which define Muslim Kazakhs entered to Turkish of Turkey like '*Kazakh kitchen and Kazakh oil*'. This situation was clearly due to economic connection with Kazakhstan. In fact, in the Ottoman past, the main reason of interest in Muslim Kazakhs by Turkey was Islam. In the 20th century, it was ideological and military as well as Islam. Turkish governments had worried about recruitment of Muslim Kazakhs to USSR Army because of the possible military usage against Turkey.

In the article, dated 25th October 1935 of *Cumhuriyet*, multiplicity of higher education and number of newspaper published in Kazakh language were praised by the reason of 15th anniversary of the Soviet Socialist Republic of Kazakhstan, as a result of Soviet propaganda.

According to the news, '*there were 25.000 university students in Russian Kazakhstan and there were 3 million newspapers published in Kazakh language in 1935. The newspaper praised the level of education and cultural developments in Kazakhstan*'. Another influx of Muslim Kazakh immigration to Turkey was occurred in the year of 1954. According to new, dated 20th November 1954, in *Cumhuriyet*, Kazakhs from Eastern Turkistan (Chinese Turkistan) were transferred to Turkey by an English ship, *Darressa*. An English journalist, Mr. Gottfrey, came to Istanbul to make an interview with emigrated Kazakhs to Turkey. In his article, he defines the event as 'Kazakhstan massacre'. Chinese Muslim Kazakhs who settled in Turkey have started to protect their tradition and culture in Turkey. According to the new, dated 21st February 1955, in *Cumhuriyet*, a Kazakh teenager named Keremullah have singed a Kazakh song with his instrument '*dombra*'. A picture of playing '*dombra*' was published at same newspaper for the first time. The '*dombra* instrument' became known among the Turks of Turkey as an identity symbol representing the Muslim Kazakhs from Central Asia.

Another influx of Muslim Kazakh immigration to Turkey was occurred in the year of 1954. According to new, dated 20th November 1954, in *Cumhuriyet*, Kazakhs from Eastern Turkistan (Chinese Turkistan) were transferred to Turkey by an English ship, *Darressa*. An English journalist, Mr. Gottfrey, came to Istanbul to make an interview with emigrated Kazakhs to Turkey. In his article, he defines the event as 'Kazakhstan massacre'. Chinese Muslim Kazakhs who settled in Turkey have started to protect their tradition and culture in Turkey. According to the new, dated 21st February 1955, in *Cumhuriyet*, a Kazakh teenager named Keremullah have singed a Kazakh song with his instrument '*dombra*'. A picture of playing '*dombra*' was published at same newspaper for the first time. The '*dombra* instrument' became known among the Turks of Turkey as an identity symbol representing the Muslim Kazakhs from Central Asia.

Turks of Turkey have possessed of correct information about Muslim Kazakhs who resisted the regimes of Communist Chinese and Soviet Socialist by way of emigrated Kazakhs. To news dated 30th January 1950, Kazakh political opposition movement

against USSR was continuing. In news dated 17th February 1954, it was mentioned that Russian general, *Panteleimon Kondratyevich Ponomarenko* (1902-1984), was sent to rule Kazakhstan from Bishkek. There was concern about this situation in Turkey. Turkish press has been stated their fear about possible 'Kazakh massacre' by Soviets.

In 1966, Turkey tried to support their resistance with Radio Liberty (*Hürriyet Radio*) with the collaboration of Germany. For anti-Communist propaganda, this radio have employed personnel who speak all Turkish dialects (in Kazakh, Uzbek, and Kyrgyz etc.) as well as broadcasting in Russian. Radio that supported by Turkish government was against to Russification, or Sovietization all Central Asian Turkic people who were lived under Soviet hegemony, including Muslim Kazakhs. Turkish governments during the Cold War accepts that USSR politically applied 'divide and rule policy' among Central Asian Turks and separates 'Turks of Central Asia' from one another and the Turks of Turkey. Unfortunately changing political situation of Turkey had prevented this policy to be constant.

In 1960's, Turkish press followed the news about the Muslim Kazakhs from the USSR Press from Moscow in general. A few secular Turkish intellectuals and journalist went to Kazakhstan to see the situation. A few Kazakh nationalist's name have appeared in Turkish newspapers. One of them was one of the Kazakh poets of 19th century *Abay Kunanbayev* (1845-1904), an important political symbol for Kazakh freedom. In *Cumhuriyet* newspaper, on 26th January 1967, *Abai's* name was published as *Abaf* incorrectly and he was defined as founder of New Kazakh Literature. In fact, the name of *Abai* was known in the circle of narrow Turkish intellectual of Turkey. The name of another Kazakh nationalist, *Amangeldi Imanov* (1873-1918), a Kazakh revolutionary who was leader of the Central Asian Revolt of 1916 in Kazakhstan against the Red Army, was mentioned on 29th January 1967 of the newspaper.

A Turkish journalist from Istanbul went to Almaty in 1961 to interview with *Muhtar Avozov* (1897-1961), a famous Kazakh writer and a social activist. His report was published on 30th January 1967 in *Cumhuriyet*. In his report, he did not mention the Kazakh resistance and nationalism against USSR. Ironically, a Turkish journalist has praised the value of the USSR and his literary writings. In the 1960s, Turkey tried to use the Turkic dialects politically against the USSR for the Central Asian 'Turks'. Interesting news was published on 15th August 1960 of the newspaper that announces '*all Kazakhs and Uzbeks sing Turkish songs always*'.

After the dissolution of USSR in 1991, the perceive of the Muslim Kazakh by Turks become clearer in Turkey. Old ideals, Turkey's historical connection to Central Asian Muslims, and political ideologies have revived in the Muslim conservative circles again. This politic attitude which based on same language (Turkish language), same religion (Sunni Islam), same history (Turkish history) was accepted.

Muslim revolutionaries and jadidists of Turkey saw Turkism and Turanism as an important danger, in the terms of international relations between the Central Asian states and Turkey. Some of them also supported Turkism and Turanism mainly for Kazakhstan-Turkey relations. They point out that these ideas were worth for working and a national duty for every Turk. However, defining each other correctly has remained a serious problem. On 30th November 1991, news was issued in *Cumhuriyet* newspaper, stated that Liberty Party leader of Kazakhstan, *Sabet Gazi Akatay*, visits *Hüsameddin Cindoruk* (d. 2023), the president of Great Assembly of Turkey. In the visit, Akatay said that '*our aim is to set up an independent Kazakh state named the Republic of Kazakh-Turk*'.

In fact, Turkish press had two main ideas. One of them was *Turkism*, the other was *Islamism*. The Muslim Kazakhs were defined mostly between Turkism and Islamism by Turkish scholars in Turkey. After the year of 2003, Islamism as a policy became more powerful than Turkism and Turanism. Actually, Turkey had made a good balance between Turkism and Islamism prior to 2000 thanks to the politics by Turkey's presidents Demirel (d. 2015) and Ozal (1993). Their priority was to introduce Turkish of Turkey and the Latin alphabet to the Central Asian Turks, in order to strengthen cultural and political ties with the Central Asian 'Turks'. However, this priority did not realize completely. We know that although Kazakh government have issued the order about Kazakh language to become the official language of Kazakhstan, it had remained as Russian, in de facto.

Turkey's some institutions, associations and foundations tried to create common values after between Turkey and Kazakhstan after 1992. A *state ministry* which was responsible for the affairs of Central Asian Turks was founded in Turkey. *International Turk-Kazak University* was founded in the city of Yassi (Turkistan) of Kazakhstan in 1992. *The complex of Ahmad Yassawi* of Kazakhstan was restored by TIKA, an official department of Turkey for Turkic World, belongs to Presidency of Turkey. Great Muslim mystic Yassawi's doctrines were introduced to the large circles of Turkey. Another important official organization of Turkey, TURKSOY, is organizing many cultural activities for the Central Asian states. Department of Religious Affairs of Turkey have educated *Kazakh imams* in Sunni form. Many mosques were built by the Department of Religious Affairs of Turkey in Kazakhstan. Many *Islamic publications* were sent to Kazakhstan from Turkey. *Nowruz* festival was also started to celebrate in Turkey regularly. *University students* exchange program started between Turkey and Kazakhstan. However, because of economic difficulties and without planning, this program did not reach the goal. In spite of this defect, many Kazakh students have learned *Turkey Turkish* and had the opportunity to visit Turkey.

In consequent, the activities declined its enthusiasm in Turkey in 2000's. Results were not satisfying for Turkey. Islamist and Turkish nationalists goes on their activities slowly. Relations between Turkey and Kazakhstan are slowly going on with effort of universities and press, particularly in the contextt of the Project of New Silk Road. However, many of Turkish university's curriculums did not contain the history of the Muslim Kazakhs. In the Turkish press, Kazakh intellectuals started to being mentioned less. For example, if we look at *Cumhuriyet* of 2012-13 years copies, we will see a few Kazakh intellectuals was mentioned. One of them, *Akbar Majit* ((b. 1954), Kazakh writer and novelist, editor, the other was *Dulat Isabekov*, Kazakh drama player, editor of '*Madeniyet*' publication. About history, literature and culture of Kazakhs, less publication were released in 2013. Many Turkish intellectuals still do not know Kazakh intellectuals. As far as I know, the most known Kazakh intellectuals in Turkey were *Abai Kunanbayev*, *Muhtar Avezov (1897-1961)*, *Shekerim or Şahkerim Kudayberdi*, *Magcan Cumabayev (1893-1938)*, *Mustafa Şokay (d. 1941)* and *Janbil Cabayev (d. 1945)*. Muslim Kazakh identity in Turkey was created not by the native intellectuals of Kazakhstan, but by the Bashkir and Tatar intellectuals who emigrated from Russia to Turkey as well as Muslim clergy, journalists, men of letters, politicians, administrators of public and private institutions.

Additional document: Professor Zeki Velidi Togan's (1890-1970) political views on Kazakhs and Kazakhstan in outline. One of the historians who gave correct information about the history of Kazakhs and Kazakhstan in Turkey was Professor Ahmed Zeki Velidi Togan (1890-1970), who was of Bashkir origin at the University of

Istanbul. He opposed Russian-Soviet policies toward Central Asian Turcic people. He advocates that they will be existed in their own national identities. His political and academic views have gained supporters in right-wing circles in Turkey. Turkish readers had the opportunity to learn the history of the Kazakh khanate and the activities of Kazakh intellectuals from the book titled Today's Turkili (Turkestan) and Its Recent History (Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi), published in 1927 in Ottoman Turkish in Egypt. It was later published in Turkish with Latin letters. The political views of Çokan Velihan (Çingizoğlu Çokan), Abay Kunanbay Oğlu and Magcan Cumabay of Kazakhs were quoted to Turkish readers by him. He introduced many Kazakh intellectuals, Kazakh cities and names of Kazakh writers to the Turks of Turkey. He gave correct information about Kazakh literature, music and the concept of Kazakhism (Kazaklık or Kazakçılık, Ambitious Brigandage). He also stated his views on the political and economic problems of Kazakhstan and Kazakhstan during the Soviet period in his book titled "On the Destiny of Turkishness" (Türklüğün Mukadderatı Üzerine, Ed. Tuncer Baykara, Istanbul, Yağmur Publishing House). The problems Zeki Velidi criticized were essentially as follows: The occupation of Kazakh lands by the Russians. Russian immigrants was settled in Turkestan. Kazakhs who accepted Christianity. Russification of Kazakh dialects. Kazakh language was not given an opportunity to develop by distancing it from other Turkish dialects. Kazakh history was written from a communist perspective, from point class struggle of view, not a national one. Kazakh khans and sultans, Genghis Khan and Timur were portrayed as aggressors and oppressors in Kazakh history books. *Mukhtar Avezov's pro-Russian attitudes. Introducing Russian words into the Kazak language and distorting the syntax of Kazakh. Kazakhs were not primitive in terms of culture. The groundlessness of academic relations between Russians and Kazakh communists. Kazakhstan Academy of Sciences in Almaty was a satellite of the Russian Academy of Sciences. The alphabet problem and turning to the Russian language. Russification of Kazakh music. Determination of the geographical and historical borders of Kazakhstan. Beginning of Kazakh-Uzbek conflict. The political unification of Bashkirs, Kazakhs, Turkmen, Kyrgyz and some Uzbeks under one administration. The political unification of Sinkiyang Kazakhs and Uighurs under one administration. Sovietization of Kazakhstan. Kyrgyz, Kazakhs and Tatars were originated from the same nation. Local literary languages of Turkestan were used as tools for Russification policy. Turkestanis who were in abroad publish their magazines in different Turkic dialects The activities of Alash Orda, the National Party of Kazakh.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 29.02.2024

Makale Kabul | Accepted: 13.05.2024

Atıf | Cite as: Uli Schmailoglu, "The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics Economy, Society, Civilization", Çev. Umut Yolsever, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(1), Haziran 2024, s. 58-76.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1445057>

KARA ÖLÜMÜN ALTIN ORDA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SİYASET, EKONOMİ, TOPLUM, MEDENİYET*

Umut YOLSEVER**

Öz

Araştırma hedefleri ve materyalleri: Bu çalışma, XIV. ve XV. yüzyıllarda Altın Orda topraklarında yaşanan Kara Ölümün (Yersinia pestis bakterilerinin neden olduğu hıyarcıklı veba salgını) siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel sonuçlarına genel bir bakış sunmaktadır. Orta Çağ Avrupa ve Orta Doğu için geliştirilen yapıyı dikkate almaktadır. Kara Ölümün XIV. yüzyılın ortalarında meydana çıkmasından önce Altın Orda'da Orta Çağ'a özgü bir nüfus artışı olup olmadığını değerlendirmektedir. Nüfus azalmasının seviyesini ve bunun siyasal istikrarsızlığa nasıl yol açtığını göz önüne koymaktadır. Hıyarcıklı veba salgınının Moğol orduları tarafından bir silah olarak nasıl kullanıldığına da dikkat çekmektedir. Belli mesleklerde ve el sanatlarındaki düşüş, gıda tedariki tehlikesi ve enflasyona yol açan işgücü maliyetinin artması gibi ekonomik sonuçları da incelemektedir. Ayrıca, nüfusun önemli bölümünün ani ölümünün yol açtığı sosyal krizi de ele almaktadır.

Araştırmanın sonuçları ve yeniliği: XIII. yüzyıldan XIV. yüzyılın ortalarına kadar kentleşmedeki yükselişi, nüfusun çöküşü ve XIV. yüzyılın ikinci yarısında başlayan kent merkezlerinde gerileme izlemiştir. Kara Ölüm, çoğu yerleşik merkezin gerilemesiyle nüfus üzerinde baskıya yol açarken, aynı zamanda bazı yerleşik bölgeler vebadan kaçabilmiş, hastalığa daha az duyarlı olan birçok göçebe nüfus da vebadan kurtulabilmiştir. Çalışma ayrıca, edebi dillerdeki gerilemeyi ve dindarlıktaki artışı da incelemektedir. Son olarak, XV. yüzyılın ortalarında başlayan nüfustaki iyileşmeyi de ele almaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kara Ölüm, Nüfus, Siyasî İstikrarsızlık, Ekonomik Kriz, Sosyal Kriz, Edebi Diller, Dindarlık

Bu makale Altın Orda döneminde (XIII. ve XIV. yüzyıllar) Kara Ölümün bir sonucu olarak ortaya çıkan Orta Avrasya'da meydana gelen siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümleri ele almaktadır. Kara Ölüm, Yersinia pestis bakterisinin neden olduğu üç büyük ölümcül salgın dalgasının ikincisiydi. İlk dalga, VI. yüzyılın ortasından VIII. yüzyılın ortasına kadar Justinian dönemindeki veba salgınıydı¹. Üçüncü dalga, XIX.

* Çalışmanın orijinali; "The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics Economy, Society, Civilization", *золотоордынское обозрение*, T. 5, No. 2, 2017, s. 325-343, DOI: 10.22378/2313-6197.2017-5-2.325-343; Makalenin Türkçeye tercüme edilip yayımlanmasına izin veren Uli Schmailoglu'na ve *Zolotoordinskoe Obozrenie*'nin Baş Editör'ü İlnur Mirgaleev'e teşekkürlerimi sunarım.

** Dr. Eskişehir/Türkiye, umutyolsever44@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7035-4328.

¹ Schmailoglu U., "The Plague in the Time of Justinian and Central Eurasian History: An Agenda for Research", *Central Eurasia in the Middle Ages, Studies in Honour of Peter B. Golden*, Ed. Osman Karatay,

yüzyılın sonlarından başlayan modern veba oldu². Vebanın coğrafi çıkış noktasının Qinghai-Tibet Platosu olduğu düşünülmektedir. Kemirgenler ve pireler aracılığı ile yayılan ve hem kemirgenlerden hem de insanlardan beslenen veba, 1338-1339'da Isık Göl'e ulaşmıştır. Orta Doğu'daki Arap yazarlar, hastalığın Orta Asya'da başladığını ve orada 15 yıl boyunca şiddetle devam ettiğini bize bildirmektedirler. Rus kaynakları, Saray ve Astrahan da dâhil olmak üzere Altın Orda şehirlerini vurduğunu belirtmektedir. Hastalık daha sonra 1346'da Kırım'da ortaya çıkmıştır³. Hastalık oradan Konstantinopolis'e, oradan da Mısır'daki İskenderiye'ye ve İtalya'daki Sicilya'ya ulaşmıştır⁴. Veba hızlıca Orta Doğu'ya, Avrupa'ya ve daha da ötesine geniş bir alana yayılmıştır. Uzun yıllar boyunca dünyanın bu bölgelerini dalga dalga perişan etmiş ve Altın Orda topraklarındaki Kara Ölüm dalgaları XV. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu çalışmada David Herlihy ve diğer akademisyenlerin Orta Çağ Avrupası ve Orta Doğu için ele aldığı bazı konuları temel dayanak noktası olarak alacağım⁵. Altın Orda ve haleflerinin topraklarındaki Kara Ölüm'ün siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel mirasına genel bir bakış sağlamak ve bazı düşünceler sunmak amacıyla Altın Orda hakkında hazırladığım kendi araştırmalarımı temel alacağım.

Erken Dönem Nüfus Artışı Kara Ölüm Dönemi Nüfus Azalmasının Sebebi Mi?

Batı Avrupa'da nüfusun, XIV. yüzyıl ortalarında Kara Ölümün gelmesinden önce yükseldiğine inanılmaktadır. Herlihy'e göre, 1300 senesine kadar Orta Çağ Avrupa'sındaki birçok topluluk kalabalık bir nüfusa ulaşmıştı: örneğin, Toskana bölgesindeki nüfus yaklaşık iki milyon kişiyi bulmuştu. Ayrıca araştırmacılar, bu dönemdeki yüksek tahıl fiyatlarının ve kıtlık olaylarının da nüfus artışının dolaylı kanıtları olduğuna inanmaktadırlar. Languedoc'ta 1302-1348 döneminde 27 yıl yeterli gıda arzı varken 20 yıl kıtlık yaşanmıştır. Kuzey Avrupa'da 1314-1317 dönemi, geleneksel olarak "Büyük Açlık" olarak bilinen bir kıtlık dönemiydi. Kara Ölümün gelişinden önce 1346-1347'de Floransa'da, kıtlık yaşanmış ve nüfusun yalnızca %20'si eklemek edinebilmiş, geri kalanı kırsal kesimde yiyecek aramıştır. Nitekim Herlihy'nin

István Zimonyi, *Turcologica* 104, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2016, s. 293–311.

² Little L.K, "Plague Historians in Lab Coats", *Past and Present*, Vol. 213, Past and Present Society, Oxford 2011, s. 267–290.

³ Kaynak olarak hazırladığım çalışmaya bkz. Schamiloglu U., "Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde", *Central Asian Survey*, Vol. 12/4, Oxford Microform Publ., Oxford 1993, s. 447–457; Schamiloglu U., "The Black Death in the Golden Horde and the Later Golden Horde and its Consequences", *Natsional'naya İstoriya Tatar: Teoretiko-Metodologicheskie Problem*, Vıpusk 2, Bibliotheca Tatarica, Institut İstorii AN RT, Kazan 2011, s. 98–117.

⁴ Konstantinopolis'te yaşanan Kara Ölüm hakkında bkz. Schamiloglu U., "The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish Civilization", *Views From the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet*, Ed. Nequin Yavari, Lawrence G. Potter, Jean-Marc Oppenheim, Columbia University Press, New York 2004, s. 255–279.

⁵ Bkz. Herlihy D., Cohn S. K. Jr., *The Black Death and the Transformation of the West*, Harvard University Press, Cambridge 1997; Benedictow O. J., *The Black Death, 1346–1353: The Complete History*, Suffolk, Boydell, Woodbridge 2004; Dols M., *The Black Death in the Middle East*, Princeton University Press, Princeton 1977; Borsch S.J., *The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study*, University of Texas Press, Austin 2005. Açıkçası burada alıntı yapamadığım, Kara Ölüm hakkında daha geniş bir tarihsel ve disiplinler arası araştırma organı var.

belirttiği gibi, bazı akademisyenler Kara Ölümün gelişinin akabinde yaşanan durumu aşırı nüfustan kaynaklanan “Malthus Felaketi” olarak değerlendirmişlerdir⁶.

Altın Orda toprakları için de benzer bir durumdan, yani Kara Ölümün gelişinden önceki bu dönemde aşırı nüfus yaşadığından söz edebilir miyiz? Böyle kapsamlı bir ifade kullanmak zordur. Görünen o ki, XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol fetihleriyle birlikte daha doğudaki bölgelerden Orta Avrasya'nın batı kesimine gelen önemli bir göçebe nüfus vardır. Aşağı Volga Nehri ve diğer nehir sistemleri boyunca uzanan zengin otlaklar göz önüne alındığında, belki de bu daha iyi beslenen bir nüfusun sayıca artmasını sağlamıştır. Ayrıca, muhtemelen artan bir nüfusu da temsil eden kent merkezlerinin büyümesiyle ilgili bir düşüncemiz de var.

Kesin kronolojisi ve izlediği yollar hiçbir zaman tam olarak aydınlatılamayacak olan Kara Ölümün 1340'larda Altın Orda topraklarına ulaşmasıyla birlikte, birçok bölgede çok yüksek ölüm oranlarının olduğunu varsaymalıyız. Batı Avrupa üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurursak, bu durumun Orta Avrasya üzerindeki etkisinin ne olduğunu hayal etmemize yardımcı olacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Kara Ölümün gelmesinden önce Toskana nüfusu yaklaşık iki milyon kişiye ulaşmıştır. Kara Ölüm ve sonrasında yaşananların ardından Toskana, XIV. yüzyılın başlarındaki nüfusuna 1850'den sonrasına kadar sahip olamamıştır. Kara Ölümün demografik etkisi biraz tartışmalıdır, çünkü bazı bölgelerde %90'a kadar çıkarken, yakındaki diğer bölgeler bu yıkımdan tamamen kurtulabilmiştir⁷. Birçok akademisyen, Avrupa nüfusunun 1346–1350 arasındaki ilk dönemde yaklaşık üçte bir oranında azaldığını düşünmektedir⁸. Benedictow daha yüksek bir tahminde bulunarak vebadan kaynaklanan ölümlerin Avrupa genelinde %60'a ulaştığını ve birçok topluluğun tamamen yok olduğunu belirtmiştir⁹.

Altın Orda toprakları için benzer doğrudan kanıtlar bulmak imkânsızdır ancak daha geniş bir tablo elde etmek için ek dolaylı kanıtlar arayabiliriz. Başka bir çalışmamda daha önce bahsettiğim birkaç Arapça kaynak, Altın Orda topraklarındaki Kara Ölüm salgını sırasında ölen nüfus hakkında bilgi bulunan nadir tahminleri vermektedir. Makrîzî, Kara Ölüm'ün Orta Doğu'ya varmasından önce bozkır bölgesindeki nüfus azalmasından bahsediyor¹⁰. İbnü'l-Verdî, hastalığın Recep 747 / Ekim-Kasım 1346'da “Özbek topraklarına” (bilâd-ı Uzbek) ulaştığında köylerin ve kasabaların sakinlerinden temizlendiğini yazmaktadır¹¹. Ayrıca, Kırım'da 85.000 ölü olduğunu tahmin eden bir kadı raporundan da bahsetmektedir¹². Ek destekleyici kanıtlar, komşu Rusya topraklarından batıya gelmektedir; Rus yıllıkları ise Rusya'daki şehirlerde çok sayıda

⁶ Herlihy, *The Black Death...*, s. 31-33; Ayrıca, XIV. yüzyılın başlarında yaşanan krizler için bkz. Campbell B. M. S, *Before the Black Death: Studies in the 'Crisis' of the Early Fourteenth Century*, Manchester University Press, Manchester 1992.

⁷ Münakaşa için bkz. Benedictow, *The Black Death...*, s. 245.

⁸ McNeill W. H., *Plagues and Peoples*, Anchor Press, Garden City, N. Y. 1976, s. 149-150.

⁹ Benedictow, *The Black Death...*, s. 380-384.

¹⁰ Maqrîzî, *As-sulûk li-macrifat duwal al-mulûk*, Ed. M. M. Ziada, Cairo 1958; Alexander J. T., *Bubonic Plague in Early Modern Russia, Public Health & Urban Disaster*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1980, s. 773-774; Dols, *The Black Death...*, s. 40-41.

¹¹ İbnü'l-Verdî'nin *Divan*'ında bulunan *Risale*'nin orijinal metinleri için bkz. Dols M., “Ibn al-Wardî's *Risâlah al-naba' can al-waba'*, A Translation of a Major Source for the History of the Black Death in the Middle East”, *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History. Studies in Honor of George C. Miles*, Ed. D. K. Kouymjian, American University of Beirut, Beirut 1974, s. 446; Ibn el-Wardî'nin eseri hakkındaki münazaram için bkz. Schamiloglu, *Preliminary...*, s. 455.

¹² Schamiloglu, *Preliminary...*, s. 448.

veba vakası ve yüksek ölüm oranı bildirmektedir¹³. Ayrıca, Isık Göl yakınlarındaki Süryani alfabesinde yazılmış Nesturî Türkçesi yazılar barındıran mezar taşlarının sayısındaki artış ve Orta Volga bölgesinde Arap harfleri ile yazılmış Müslüman Volga Bulgarlarının mezar taşlarındaki artış dolaylı kanıtlardır.

Bu dönemde Avrupa ve Orta Doğu hakkında bildiklerimize dayanarak, nüfus kaybının önemli -hatta belki de aşırı- olduğunu ve XV. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar nüfusta bir toparlanmanın ana hatlarını görmenin mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte, XIV. ve XV. yüzyıllardaki nüfus krizinin ölüm oranlarından mı yoksa doğurganlığı etkileyen faktörlerden mi kaynaklandığı bilgisi net değildir¹⁴.

Nüfus Azalması ve Siyasî İstikrarsızlık

Kara Ölümle gelen hızlı nüfus kaybının en görünür ve çarpıcı sonucu, Altın Orda'nın siyasî sistemindeki bozulma olmuştur. Altın Orda'nın siyasî sistemi, Cengiz Han neslinden bir han ile dört yüksek statülü kabilenin liderleri arasındaki siyasî ve evlilik ittifakları sistemine dayanıyordu. Bu dört "yönetici kabilenin" liderleri yani dört ulus beyleri (XV. ve XVIII. yüzyıllarda Altın Orda ardılı Hanlıklar döneminde dört Karaçi beyleri olarak bilinirler), Cengiz soylu hanın seçilmesi ve bazen hanın tahttan indirilmesinin yanı sıra diğer devlet meseleleriyle ilgilenen bir devlet konseyi oluşturmuşlardır¹⁵. Veraset sistemi Cengiz Han soyundan gelen ilk neslin yaş sırasına göre hükmedebileceği "soy devamlılığı" üzerine kurulmuştur. Gelecek nesillerde soyca ve yaşça büyük olanın tahta oturmasına dayanan bu ilkenin (veya kültürel beklentinin) bir dereceye kadar devam ettiği açıktır ancak Altın Orda'nın kabile elitinin zamanla bu ilkeye bağlı kalmadan Han seçtikleri görülmektedir. Sonuç olarak soy sırasının ileri geri oynadığı görünmektedir. Kabilelerin kendi içinde de babadan oğula geçen kalıtsal bir liderlik vardı (yine de aynı veraset sıralaması ilkesine dayanıp dayanmadığı kesin değildir).

1340'ların başında Altın Orda topraklarında başlayan veba dalgalarının sonucu ne olabilirdi? 1340-1350'lerde Altın Orda siyasî sisteminin en dikkat çekici yönünün, politik istikrarsızlık olduğunu söylemeliyim. Siyasî sistemin 1340-1350'lerden daha önceki bir tarihte çökmesini beklerdim. Benim için şaşırtıcı olan şey, Berdibek'in ölümünden hemen sonra Altın Orda'daki siyasî düzenin sadece zarar görmesi değil, tamamen çökmüş gibi görünmesiydi. Gerçekte hangi koşullar altında hem Canibek (ölüm yılı 1357) hem de

¹³ Rusya'da ki Kara Ölüm için bkz. Derbek F. A., "Istoriya Chumnykh Epidemiy v Rossii s Osnovaniya Gosudarstva do Nastoyashchego Vremeni", *Seriya Doktorskikh Dissertatsiy, Dopushchennykh k Zashchite v Imperatorskoy Voennno-Meditsinskoy Akademii v 1904-1905 Uchebnom Godu*, No. 14, St. Petersburg 1905; Alef G., *The Crisis of the Muscovite Aristocracy: A Factor in the Growth of Monarchical Power*, *Forschungen Zur Osteuropäischen Geschichte*, Bd. 15, Harrassowitz, Wiesbaden 1970; Langer L. N., "The Black Death in Russia: Its Effects Upon Urban Labor", *Russian History*, Vol. 2., Brill, Leiden, Boston 1975, s. 55-61; Langer L. N., "Plague and the Russian Countryside: Monastic Estates in the Late Fourteenth and Fifteenth Centuries", *Canadian-American Slavic Studies*, Vol. 10, University Center for International Studies, University of Pittsburgh, Pittsburgh 1976; Alexander, *Bubonic Plague...*, s. 12-15.

¹⁴ Herlihy, *The Black Death...*, s. 2.

¹⁵ Bu sistem hakkında hazırladığım çalışmalar için bkz. Schamiloğlu U., "The Karaçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 4, Harrassowitz, Wiesbaden 1984; Schamiloğlu U., *Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde*, Columbia University, 1986; Schamiloğlu U., "The Origins of Kazakh Statehood: From the Golden Horde to the Kazakh Khanate", *Qazaq Xandıǵıńıń Qurılıuıń 550 Jıldıǵına Oray Uyımdastırılǵan "Qazaq Xandıǵı: Tarix, Teoriya Jáne Bügingi Kún" Attı Xalıqaralıq Ğılmi-Teoriyalıq Konferentsiya Materialdarı*, 5-6 Mausım 2015 Jıl, Almatı Qalası., Qazaq Universiteti, Almatı 2015.

Berdibek (ölüm yılı 1359) öldüler? Birkaç yıl önce Büyük Knez Simeon'a olduğu gibi, Kara Ölüme kurban düşmüş olabilirler mi? Emin olmak zor, ancak Berdibek'in ölümünü izleyen şey Altın Orda topraklarındaki siyasî istikrarın tamamen çöküşüdür.

1359 yılına kadar Altın Orda topraklarında düzenli, istikrarlı ve iyi işleyen bir siyasî sistem olduğu görülmektedir. Merkezî otoritenin 1359'dan sonra çökmesiyle birlikte, Altın Orda topraklarında olup bitenleri tanımlamak için kullanılabilir tek kelime "anarşi"dir. Kaynaklarda, Kulpa, Nevruz, Hızır, Temür Hoca, Ordu Melik, Keldibek, Murad, Pulad, Aziz, Abdullah, Hasan ve diğerleri gibi birbiriyle rekabet halinde düzinelere isim görüyoruz. Tarih yazımı bu konuda net olmasa da bazılarının Cengiz soyundan geldiği, bazılarının da Jöçi Ulusu'nu yani Ak Orda adıyla da bilinen Altın Orda'nın batı topraklarını hâkimiyet altına almak isteyen kabile beyleri oldukları açıktır. (Bilindiği gibi "Altın Ordu" terimi muhtemelen ilk kez XVI. yüzyılda kullanılan ve daha sonra modern bilimde bu devlet için en yaygın kullanılan isim haline gelen bir terimdir.) Aynı zamanda, doğudaki Gök Orda'dan gelen isimler, Ak Orda'yı kontrol etmek için de mücadele edeceklerdi.

Kara Ölümün Altın Orda üzerinde bu kadar etkili olmasının altında yatan nedeni nasıl açıklayabiliriz? Bunun açıklaması Altın Orda'nın siyasî yapısının temelini oluşturan sıralı veraset sisteminde yatmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi veraset sistemi, Cengiz Han soyundan gelen ilk neslin yaş sırasına göre hükmedebileceği temeli üzerine kurulmuştu. (Dört ulus beyleri sisteminin temeli Cengiz Han'ın haleflerinin seçildiği en eski kurultaylara katılanlar mıydı? Bunu asla bilemeyeceğiz.). Sonraki yıllarda Altın Orda'nın Cengiz soylu hanlarının seçilmesi ve görevden alınmasında bir han ve dört kabile liderinden oluşan aynı sistemin söz konusu olduğu açıktır. Bu kabile liderlerinin en ünlüsü Emir Nogay'dı (ölüm tarihi 1299), ancak kaynaklara dayanarak hakkında malumat edindiğimiz tek kabile lideri kesinlikle o değildi. Hıyarcıklı veba dalgaları Altın Orda topraklarını kasıp kavururken -ama özellikle 1359'dan itibaren- Altın Orda'nın siyasî sistemi sekteye uğramıştır. Görünüşe göre Berdibek'in ölümüyle -ki bu ölüm, 1350'lerin sonları ve 1360'ların başlarında Kara Ölümün Altın Orda topraklarında çok etkin olduğu birkaç yıllık bir döneme denk gelmiştir- düzenli bir veraset imkânsız hale gelmiştir. Cengizogulları arasındaki doğru soy kütüğü sırası hakkındaki güncel bilgiler bulmak muhtemelen umutsuz bir işti, çünkü biri han olmadan önce ölmüşse halefleri han olma hakkını kaybedebilirdi. Ama kimin hayatta kimin ölü olduğunu kim bilebilirdi ki? Kabilelerin her biri, Cengizogulları ile aynı liderlik kriziyle karşı karşıya kalmış olması gereken kendi iç liderliğine de sahipti. Sonuç olarak siyasî düzenin dağılmasıyla birbiri ardına isimler han seçildiler veya öldüler ya da tahttan indirildiler. Dört baş kabilenin artık bir araya gelip bir devlet konseyi olarak işlev görememesi mümkündür. Eğer Hanın gerçek gücü, han ve onun çocuğu ile kabile liderleri ve onların çocuğu arasındaki evlilik ilişkilerine dayanıyorsa, o zaman bu sistem de uzun bir süre boyunca kesintiye uğramıştır.

Sonuç olarak, Jöçi Ulusu'nun batısındaki (Ak Orda) anarşi daha da derinleşmiştir. Nedense Orda'nın doğu ulusu (Gök Orda) Kara Ölümden daha az etkilenmiş gibi görünüyor (muhtemelen daha göçebe olduğu için), ya da sadece art arda gelen hıyarcıklı veba dalgalarının en kötü etkilerinden kaçındığı için şanslıydı. Diğer bir olasılık, daha önce hıyarcıklı veba geçirmiş ve demografik olarak toparlanmaya başlamış olmasıdır. Görebildiğimiz şey, bu bölgeler XV. yüzyıl ortalarında kendilerini toparlamaya başlayana kadar batı bölgelerine hükmedebilecek bir konumlardı.

Buna karşın, Büyük Knez Simeon ve diğer soylulardan bazı isimler 1353'te Moskova'daki Kara Ölümden ölmüş olsalar da Moskova ve diğer Rus Knezlikleri'nin anarşiye düştüğünü söyleyemeyiz. Aksine, devletin temeli soy değil mülk olduğundan

dolayı Rus Knezlikleri'nin temeli zarar görmemiştir. XIV. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyılın sonlarına kadar Rus Knezlikleri'ndeki nüfus azalışı buraların ana karakterini oluştursa da bu olayların sonucu, siyasi otoritenin daha az kişinin elinde kalıp merkezileşmesi olmuş ve en nihayetinde III. İvan (1462-1505) önderliğinde "Rus topraklarının bir araya getirilmesi" ile sonuçlanmıştır¹⁶. Bu, giderek güçlenen bir Rus devletinin XV- XVI. yüzyıllarda, 1359'da yıkılmadan önceki Altın Orda'dan çok daha küçük ve zayıf olan bir dizi hanlığa karşı koyması anlamına geliyordu.

Biyolojik Savaş Olarak Hıyarcıklı Veba

Kefe'ye Kara Ölümün gelmesi genellikle savaşlarda biyolojik silah kullanımının en eski örneği ile bağlantılıdır¹⁷. Yersinia pestis, Özbek topraklarına ulaştıktan ve Altın Orda şehirlerini etkiledikten sonra, nihayetinde Kırım'a ulaşmıştır. Kırım'daki İtalyan ticaret merkezleri Kara Ölümün Orta Doğu ve Avrupa'ya yayılma noktası haline gelmiştir. İtalyan tüccarlar 1343'te Tana'dan (Azak) kovulmuş ve 1343 ile 1345-1346'da ise müstahkem Kefe kentinde kuşatılmışlardır. Kefe'deki Kara Ölüm hakkındaki en iyi kaynaklardan biri olan Gabriele de' Mussis'in *Historia de Morbo* adlı eserine göre 1346 yılında sayısız Tatar ("Tartar") ve Sarazen [Müslüman], ani ölümle sonuçlanan bir hastalığa yakalanmıştır¹⁸. Bu vilayetlerin, krallıkların, kasabaların ve yerleşim yerlerinin büyük bir kısmı kısa sürede sakinlerince boşaltılmıştır. Kırım'daki Ceneviz kolonisi Kefe (günümüzde Feodosiya) kuşatma altındayken, hastalık Tatarlar arasında yayılmıştır. O dönemde Kefe, Don Nehri'nin ağzındaki bir İtalyan kolonisi olan Tana'dan kaçan İtalyan tüccarları da ağırlıyordu. Beklenmedik bir şekilde binlerce Tatar askeri, ani bir koltuk altı veya kasıklarında aniden ortaya çıkan şişlik ve ardından ateş nedeniyle ölmeye başlamışlardır. Tatar askerleri kısa süre sonra kuşatmayı terk etmelerine rağmen, hastalığa yakalanan yoldaşlarının cesetlerini mancınıklara yerleştirmişler ve Kefe'deki Ceneviz kalesine fırlatmışlardır. İtalyanlar, Karadeniz'e mümkün olduğunca fazla ceset atmaya çalışmış ancak çürüyen cesetlerin ağır kokusu her tarafı kaplamış ve su kaynakları zehirlenmiştir. Kuvvetli direnişleri sayesinde ve belki de muhasara ordusunun zayıflamış olması nedeniyle Cenevizliler kuşatmayı kırmayı başarmışlardır. Birçok Cenevizli daha sonra kendileri ile birlikte enfeksiyonu da yanlarına alarak Konstantinopolis'e kaçmışlardır. Başka bir yazımda Kara Ölümün Anadolu üzerindeki aynı oranda yıkıcı etkilerini özetlemiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişinin Kara Ölümün bir sonucu olarak açıklanabileceğini öne sürmüştüm¹⁹. Veba, 1347'de Konstantinopolis'ten İtalya ve Mısır'a ulaşmıştır. Kısa süre sonra Kara Ölüm tüm Avrupa ve Orta Doğu'yu kasıp kavurmaya başlamıştır.

¹⁶ Alef, *The Crisis of...*, s. 37-38.

¹⁷ SSCB tarafından çiçek hastalığı ve diğer biyolojik etkenlerin (Yersinia pestis dahil) biyolojik bir silah olarak geliştirilmesi hakkında bkz. Alibek K., Handelman S., *Biohazard: The Chilling True Story of the Largest Covert Biological Weapons Program in the World – Told from Inside by the Man Who Ran It*, Random House, New York 1999.

¹⁸ Henschel A.W., "Document zur Geschichte des schwarzen Todes. Repertorium für die gesammte Medicin", Ed. Heinrich Haeser, ii., Druck und Verlag von Friedrich Mauke, Jena 1841; *The Black Death*, Ed.-trans. Rosemary Horrox, Manchester Medieval Sources Series, Manchester University Press, Manchester-New York 1994, s. 17-18, 20.

¹⁹ Bu konu hakkında bkz. Schamiloglu, *The Rise...*

Ekonomik Kriz

Orta Çağ Avrupa toplumunun yaşadığı ani demografik krizin derin ekonomik sonuçları olmuştur²⁰. David Herlihy, Kara Ölüm'ün kısa ve uzun vadeli etkileri arasında ayırım yapmaktadır. Kısa vadeli etkiyi, düzenli ekonomik yaşam için çok yıkıcı olan ve çalışma ile hizmet döngüsünü kesintiye uğratan bir şok olarak görmektedir²¹. Çeşitli iş ve mesleklerde ölenlerin yerleri doldurulamaz halde kalmış, diğerleri ise -Boccaccio'nun Decameron isimli eserinde olduğu gibi- kendilerini kurtarmak adına daha iyi bir seçenekleri olmadığını düşündükleri için kentten, güvenli kırsal bölgelere kaçmışlardır. Bu, birçok kentin nüfusunun ya ölümden ya da göçten dolayı boşalmasına yol açmıştır. Guillaume de Machaut'nun 1349'da anlattığı gibi, kırsal kesimde, nüfustaki büyük kayıp nedeniyle (ona göre, yüz kişiden doksan dokuzu), büyük çiftliklere bakacak yeterli insan kalmamıştır ve veba öncesi maaşın birçok katına bile yeterli işçi bulunamamıştır. Tarlalar ekilmemiş, hasatlar toplanmamış ve sürüler başıboş bırakılmıştır, bu da yabancı sürülerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ölüm oranlarının yüksek olması, belirli mesleklere olan talepte ani bir artışa yol açmıştır. Mezar kazıcılar çok talep görmeye başlamıştır. Kara Ölümün gelmesinden önce Floransa'daki mezar kazıcılarına muhtemelen para ödenmiyordu, ancak Kara Ölümünden sonra bu iş yüksek talep gören dolgun ücretli bir işe dönüşmüştür. Hastaları tedavi etmek için hekimlere ve ölümlerin gömülmesine yönelik merasimleri yerine getirmek için de din adamlarına büyük talep vardı. Bu meslekler de yüksek eğitilmiş pek çok üyesini salgın hastalıklar nedeniyle kaybettiğinden, onların yerine daha az eğitilmiş ya da hiç eğitim almamış olanlar katılmıştır. Kara Ölüm benzer şekilde, eğitimleri usta çırak ilişkisine dayanan birçok usta ve zanaatkarın kariyerini kısa kılmıştır. Uzun vadede, bir kişinin ortalama meslek süresi artık daha kısa olduğu için, vasıflı mesleklerin Kara Ölüm öncesine göre daha yüksek oranda yeni üyeler kazanması gerekiyordu. Ücretlerdeki artış, genel enflasyonun bir parçasıydı ve tahıl fiyatları 1375 ya da 1395'ten sonraki düşüşe dek yükselmiştir. Bu arada, ücretler yükseldikçe tarım arazisi kiralari da düşmüştür. Herlihy, ucuz toprağın pahalı emekle değiştirildiğini, bunun da ekili alanlar yerine meraların genişlemesine yol açtığını öne sürmektedir.

Kara Ölümün Orta Çağ Avrupa'sındaki ekonomik etkisine olan görüşleri, Altın Orda tarihi ile nasıl ilişkilendirebiliriz? Altın Orda'nın yerleşik bölgelerinin de benzer bir kaderi yaşadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Kırım'da 85.000 kişinin öldüğünü tahmin eden rapor, Altın Orda'nın diğer şehirlerinin de yüksek ölüm oranlarından dolayı şok yaşadığını göstermektedir. Saray'da başlayan 1364 dalgasıyla ilgili rapor gibi, diğer şehirlerin de etkilendiğine dair doğrudan raporlara sahibiz²². Ancak Orta Çağ Avrupası için mevcut olan bol miktarda ayrıntılı bilgi Altın Orda için mevcut değildir. Yine de Orta Çağ Avrupası ile aynı yapıya uyan bazı ilginç dolaylı kanıt parçaları vardır.

Avrupa'da veba salgınlarına karşı şehirlerden kaçmanın yaygın bir davranış olduğunu belirtmiştim. Altın Orda'da kaçışa dair doğrudan kanıtımız olmasa da Gülistan'ın ilginç durumu Kara Ölümün neden olduğu aksamaya dair dolaylı bir kanıt oluşturabilir. Mellinger, ilki 746/1345-6 yılında Saray'da (752/1351-2'den 754/1353'e

²⁰ Bu sonuçlar hakkında genel bir bakış için bkz. Bean J. M. W, "The Black Death: The Crisis and its Social and Economic Consequences". The Black Death: The impact of the 14th-century plague. Papers of the 11th annual conference of the Center for Medieval & Early Renaissance Studies, Ed. Daniel Williman. Binghamton, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, NY 1982; Dols, The Black Death..., s. 255-280; Herlihy, The Black Death..., s. 39-57; Borsch, The Black Death...,

²¹ Daha eksiksiz bir münakaşa ve referans kaynaklar için bkz. Herlihy, The Black Death..., s. 40.

²² Langer, The Black..., s. 57.

kadar devam eden), ikincisi ise 749/1348-9'da basılan iki tür Altın Orda sikkesinin Kara Ölümün Altın Orda'da yol açtığı tahribatı yansıttığına inanmaktadır. Mellinger ayrıca Gülistan'ın 752/1351-2'de darphane olarak kurulmasının vebaya karşı bir tedbir olabileceğini öne sürmektedir (Mellinger ve benim birbirimizden bağımsız olarak vardığımız bir sonuç).²³ Böyle bir durumda, kelime anlamı "Gül Bahçesi" olan Gülistan (ve belki de ilk kez Altın Orda'da Türkçeye çevrilen popüler bir romantik destanın adı²⁴), Boccaccio'nun Floransa'dan uzaktaki kırsal kesime sığınmasına benzer bir sığınak olarak görülebilir.

Çeşitli yıllarda Kara Ölüm dalgalarının yarattığı şok, Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi, tarlaların sürülmesinin, ekinlerin hasat edilmesinin ve sürülerin bakımının ihmal edilmiş olabileceği anlamına geliyordu. Bu durum kentli nüfusun ve belki de göçebelerin gıda tedarikini de etkilemiş olabilir. Dolayısıyla aynı yıllardaki Rus kaynaklarında pek çok kıtlık raporunun bulunması şaşırtıcı olmamalıdır²⁵. Ayrıca, şehirlerde daha fazla mezar kazıcısına ihtiyaç duyulmasını, şifacılar ve Müslüman din adamları üzerinde baskı olmasını da bekleyebiliriz. Esnaf ve zanaatkârların sayısı da büyük ölçüde azalmış olmalıdır. Bu konuda elimizde doğrudan bir kanıt olmasa da Volga Bulgarcasının 1358'den sonra yazı dili olmaktan çıkması (aşağıya bakınız), bu dili bilen kişilerin ya da bu kitabelerin olduğu mezar taşlarının metinlerini yazabilecek âlimlerin veya din adamlarının, belki de mezar taşlarını yontacak taş ustalarının artık yeterli sayıda bulunmadığını düşündürmektedir. Muhtemelen işçi yetersizliği sebebiyle ki bunun yerine başka acil işlerle ilgilenildi veya belki de mezar taşlarının fiyatları halkın alamayacağı kadar yüksekti.

Öte yandan, Altın Orda'yı Orta Çağ Avrupa'sıyla mı yoksa Orta Çağ Mısır'ıyla mı karşılaştırmanın daha uygun olacağı konusu da belirsizdir. Avrupa'da yüksek maaşlar toprağın ucuzlamasına ve toprağı işlemeyi işçiler için daha cazip hale getirmek amacıyla çiftçilere öküz ve tohum sağlanması gibi sermaye yatırımlarının artmasına neden olmuştur. Buna karşılık, Orta Çağ Mısır'ında şehirlerde yaşayan toprak beylerinin bulunduğu merkezi bir toprak mülkiyeti sistemi vardı. Mısır'daki sistem büyük nüfus kaybına uyum sağlayamayıp kriz yaşamaya devam ederken, İngiltere'de yerleşmiş kırsal toprak mülkiyeti sistemi 1500 yılına gelindiğinde tamamen dönüşüme uğramıştır²⁶. Altın Orda sistemi daha çok merkezi bir toprak mülkiyeti sistemi miydi yoksa daha yerel bir toprak mülkiyeti sistemi miydi? Bu, daha fazla araştırma gerektiren bir sorudur.

Her ne kadar enflasyon beklesek de bunun için doğrudan kaynak mevcut değildir. Gelecekteki araştırmacılar, Kara Ölüm'ün fiyatlar üzerindeki etkisini anlamak adına Altın Orda topraklarındaki fiyatların 13. ve 15. yüzyıllar arasındaki tarihini yeniden ortaya koyabilirler. Bu oldukça zor olacak çünkü en bol veri, -Akdeniz'in her yerinden gelen etkilere maruz kalan- pazarları muazzam mevsimsel değişimler gösteren Kırım'daki İtalyan kolonilerinde bulunur. Balard'a göre, 1350'den sonraki tahıl ticareti hakkında daha fazla şey bilinmektedir, bu da Kara Ölümün başlamasından önce ve sonra bu malın

²³ Mellinger G., "The Silver Coins of the Golden Horde: 1310–1358", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Vol. 7, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1987–1991, s. 178-180.

²⁴ Bu eser 1391'de Memlûklü Mısır'daki Seyf-i Serayi'nin (Saray asıllı) çevirisinden bilinmektedir. bkz. Seyf-i Sarayi, Ed.–trans. A. Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'dî's Gulistân (Sayf-i Sarâyî's Gulistân bi't-turkî)*, Budapest 1969.

²⁵ Langer, *Plague...*, s. 58-61.

²⁶ Borsch, *The Black Death...*

fiyatını değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır²⁷. Bununla birlikte, Altın Orda topraklarında enflasyon olduğu fikri numizmatik kanıtlarla desteklenmektedir. Meslektaşım Leonard Nedashkovsky'nin yardımıyla, 782/1380-1381'de Toktamış'ın para reformunun bir parçası olarak gümüş dirhem için getirilen daha hafif standardın (ilk olarak Aşağı Volga bölgesinde yürürlüğe konmuştur) bu dönemdeki enflasyonun doğrudan kanıtı olarak kabul edilebileceğini öne sürdüm²⁸.

Batı Avrupa devletleri ile Altın Orda arasındaki büyük farklardan birinin, İtalyan denizci cumhuriyetlerine önemli miktarda tarımsal ihracat yapmasına rağmen, Altın Orda topraklarının göçebe çobanlar tarafından yetiştirilen geniş at, koyun ve diğer besi hayvanı sürülerine ev sahipliği yapması olduğunu unutmamalıyız. Göçebelerin salgın hastalıklara karşı daha az kırılgan oldukları (bağışıklık kazanmamış olmalarına rağmen), kesinlikle bir gerçektir. Bu yüzden Altın Orda'nın şehir merkezlerinin çöküşünden sonra (aşağıya bakınız) hâlâ güçlü göçebe konfederasyonların olmasına şaşırılmamalıdır. Aynı zamanda, eğer Batı Avrupa bir örnek teşkil edecekse, kırsal tarımsal nüfusun azalması daha az toprağın ekilmesi anlamına gelecektir. Bu durum, eskiden sürülen tarım arazilerinin, göçebe çobanların beslediği hayvan sürüleri ya da nadasa bırakılmış büyük tarlaları sürmektense hayvan sürülerine bakmanın daha az çaba gerektirdiğini düşünen yerleşikler tarafından daha fazla istismarına sebep olabilirdi.

Sosyal Kriz

Orta Çağ Avrupa'sında Kara Ölümün, VI-VIII. yüzyıllardan beri görülmemiş büyüklükte bir sosyal kriz yarattığına dair bir şüphe yoktur²⁹. Kara Ölümün tahribatı devam ettikçe, insanlar hastalara ve ölmekte olanlara insan gibi davranmayı bıraktı. Hastalar “köpeklerden daha iyi” muamele görmüyor ya da karantina evlerine gönderiliyordu. Cesetlerden hastalık bulaşma korkusu vardı ve yerel yöneticiler hastaları saklayanları cezalandırıyordu. Kasabalar ve topluluklar çok sayıda ölüyle başa çıkmakta zorlandıkları, hatta mezarlarını kazma masraflarını bile karşılayamadıkları için ölümler büyük bir sorun haline gelmişti. Din adamlarının sayısının azalması, ölümlere uygun bir cenaze merasimi yapmanın daha zor bir hale gelmesi anlamına geliyordu. Çok sayıda ceset, keçi leşlerinden daha iyi muamele görmemişti. Daha uzun vadede, Avrupa'nın bazı bölgelerinde nüfusun demografik yapısının değişmesi, alışılmadık sayıda genç ve yaşlı insanın hayatta kalması anlamına geliyordu. Bu da bakmakla yükümlü olunan kişilerin üretici işçilere oranla arttığı ve ailenin geçimini sağlayan kişiler üzerinde ek bir baskı oluşturduğu anlamını taşıyordu. Açıkçası bazı çocuklar yetim, bazı yaşlılar ise kendilerine bakacak aile üyelerinden yoksun kalmış olmalıdır.

Altın Orda toprakları için bu kadar çeşitli sorunu belgelemek neredeyse imkânsızdır. Kırım raporunda olduğu gibi, ölü sayısının çok olduğu açıktır. Moğolların ölümleri “silah haline getirmesi” (yukarıya bakınız) cesetlere keçi leşi muamelesi yapıldığı fikrine uyuyor gibi görünmektedir ancak elbette bu durum Moğolların, etraflarındaki sivillerin ölümüne alışmış olmalarından ziyade askerî taktiklerini yansıtıyor olabilir. Yukarıdaki ekonomi bölümünde belirtildiği gibi, Volga Bulgarcası kitabeli mezar taşlarının son bulması, Orta Volga bölgesindeki Müslüman nüfusun ölümlerini eskiden beri

²⁷ Karadeniz bölgesindeki tahıl ticareti için bkz. Balard M, “La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)”, i-ii., École française de Rome, Rome 1978, s. 749-768.

²⁸ Schamiloglu U., Nedashkovsky L., “Coins Tell Their Own Story: Numismatic Evidence and the History of the Golden Horde and the Later Golden Horde”, Proceedings of the 2nd International Conference on the Golden Horde and Its Successor States (Istanbul, 22–24 April 2005), Ed. Timur Kocaoğlu, Uli Schamiloglu.

²⁹ Daha eksiksiz bir münakaşa için bkz. Herlihy, The Black Death..., s. 59.

alıştıkları şekilde gömememesiyle de bağlantılı olabilir. Daha yüksek bir kademedede, yani elit kademedede, Altın Orda'nın geleneksel siyasî sistemindeki anarşi, kaynaklarda gördüğümüz gibi, yönetici ailelerin ve kabile liderlerinin aile çizgilerinin bozulduğu anlamına geliyordu.

Kentleşme ve Ters Kentleşme

Orta Çağ Avrupası, Kara Ölüm nedeniyle nüfusunda önemli bir düşüş yaşamasına ve Kara Ölümün ardından pek çok köyün terk edilmiş olmasına rağmen, buranın ters kentleşmesinden söz etmiyoruz³⁰. Açıkçası köyler, kasabalar ve kent merkezleri, Avrupa'nın yerleşik yaşam tarzı ve tarıma dayalı ekonomisinin karakteristik özellikleriydi. Ancak Avrasya bozkır bölgesinin, modern çağdan önce kasabalar ve kent merkezleri ile değil, daha ziyade pastoral göçebelikle karakterize edildiği açıktır. Kent merkezleri Kırım, Harezmi ve Orta Volga bölgesinin karakteristik özelliklerindendi, ancak göçebe konfederasyonların hâkim olduğu bozkırın otlakları muhtemelen tarımsal yerleşimlerin kurulması için yeterli güvenliği sağlayamıyordu. Ancak modern dönemde Rus İmparatorluğu'nun genişlemesiyle, bu bölgenin tam tarımsal açıdan kolonileştiğini görüyoruz.

Başka bir çalışmamda Moğol Dünya İmparatorluğu'nun kurulmasının tüccarlar için Avrasya'da seyahat edebilecekleri güvenli bir ortam yarattığını iddia etmişim. Örneğin Rubrucklu William'in anlattıkları bu durumu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır³¹. Altın Orda, günümüzde "İpek Yolu" olarak bilinen ticaret ağının güvenliğini de sağlamıştır. Moğol Dünya İmparatorluğu'nun iletişim ağı (cam), atları değiştirmek için düzenli bir insanlı istasyon ağı gerektiriyordu³². Tüccarların da düzenli istasyonlara veya kervansaraylara ihtiyacı vardı. Bu durum muhtemelen ulaşım ve ticaret yolları boyunca bir dizi şehrin gelişmesine yol açmıştır. Batu Han ile başlayan Altın Orda eliti, ticaret hacminin giderek artmasıyla birlikte sürülerinin yıllık göç yolunun güney ve kuzey kenarlarında, sırasıyla Saray Batu ve muhtemelen Ükek olmak üzere sabit şehirler kurmaya başlamıştır³³. Saray Batu ve daha sonra Saray Berke önemli siyasî, ticarî ve kültürel merkezler haline gelmiştir. 1340'lı yılların başlarında Altın Orda topraklarında hıyarcıklı veba salgınları başlamadan on yıldan daha az bir süre önce yani 1330'larda Altın Orda'daki çeşitli şehir merkezlerinin önemli tasviri İbn Battuta tarafından yapılmıştır. İtalyan denizci cumhuriyetlerine yapılan tahıl ihracatındaki artışla birlikte ve Altın Orda tarafından sağlanan güvenlik sayesinde muhtemelen Ükek çevresindeki bozkır bölgesi de dâhil olmak üzere tarımsal üretimde bir genişleme olmuştur. Bu da ister istemez bölgedeki tarımsal yerleşim sayısının artması anlamına geliyordu. Nedashkovsky, Ükek (bugünkü Saratov'un bir banliyösü) çevresinde kurulan kasabaları

³⁰ Wunderli R, Peasant Fire: The Drummer of Niklashausen, Indiana University Press, Bloomington 1992, s. 52.

³¹ Mission to Asia, trans. A Nun of Stanbrook Abbey, Ed. C. Dawson, London 1955; University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America, Toronto 1980.

³² Morgan D., The Mongols, Basil Blackwell, New York 1987, s. 103-107.

³³ Schamiloglu U., "The Rise of Urban Centers in the Golden Horde and the City of Ükek", Proceedings of the conference on the Historical and Archeological Heritage of the Golden Horde on the Territory of Saratov's Volga Region: Uvek – Past, Present and Future, Saratov, Russia 2015.

da incelemiştir³⁴. Bu ayrıca Egorov tarafından hazırlanan XIII. ve XIV. yüzyıllarda kurulan yerleşimlerin haritasından da anlaşılmaktadır (haritalar bu sayfalar arasındadır)³⁵.

Kara Ölümün patlak vermesinin ardından Altın Orda'ya dair kaynakların yetersizliği göz önüne alındığında, başka çalışmalarda da belirtildiği gibi, Kara Ölümün Harezm, Kırım, Saray, Volga Bulgaryası ve daha genel olarak Altın Orda'nın kasaba ve şehirlerini etkilediğine dair doğrudan ve dolaylı kanıtlar olduğunu söyleyebiliriz. Kaynaklarımız bozkır bölgesindeki çok çeşitli yerleşim yerleri, kasabalar ve şehirler hakkında daha fazla bilgi sunmadığı için daha spesifik olmak zordur. Yerleşik hayata geçilen geleneksel bölgelerde yerleşimlerin, kasabaların ve şehirlerin varlığını sürdürdüğü açıktır. Ancak Orta Volga bölgesinde, Volga Bulgaryası'nın yaklaşık 1358'de (Volga Bulgarca yazıtlarının sonuna bakılırsa, aşağıya bakınız) görünürdeki gerilemesi veya çöküşünden 70 yıl sonra, bugün Bulgar olarak bilinen şehrin bulunduğu yerin neredeyse 100 km kuzeyinde Kazan Hanlığı'nın kurulduğunu görüyoruz. Bunun, bölgenin siyasî merkezi olarak eski Volga Bulgaryası yerleşim yerinin terk edilmesiyle ilgili bir durum olması oldukça muhtemeldir. Bunun nedeninin bir şekilde ölüm yeri olarak "işaretlenmiş" olması ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Bu durumda, Orta Çağ Avrupa'sında terk edilen yerleşimlerle karşılaştırılabilir.

Bozkır bölgesinin kendisi için de muhtemelen yıkım ve ters kentleşmeden söz edebiliriz. XVII. yüzyılın büyük Osmanlı gezgini Evliya Çelebi, bize 1664'te eski Altın Orda topraklarına yaptığı gezilerden birinde ziyaret ettiği şehirler hakkında bilgi vermektedir³⁶. O anda hangi şehri anlatıyorsa, Toktamış'ın orayı yerle bir ettiğini sık sık tekrarlamaktadır³⁷. Eserine göre Saray, (muhtemelen Hazar Denzine yakınlığı belirtildiği için Saray Batu) hâlâ çok gelişmemiştir ve hepsi dokuz bin tahta, saz ve kamış ile örtülü uğursuz evlerden ibarettir. Üstelik o kadar çok farklı dil konuşuluyor ki, tercümanlar aracılığıyla iletişim kurmak zorunda kalıyorlar, bu da birçoğunun oraya ancak yakın bir zamanda geldiğini gösteriyor. Evliya Çelebi'nin "harabeler" olarak adlandırdığı bu bölgede önemli sayıda göçebe ya da yarı göçebenin yaşadığını da onun tasvirinden öğreniyoruz³⁸. Genel izlenim, -nüfusun önemli ölçüde toparlandığı bir zaman dilimi olduğu düşünüldüğünde- güçlü bir kent nüfusu olmadığı yönündedir. Evliya Çelebi'nin eserinin güvenilirliğini zaman zaman sorgulayabilesek bile, bu bölgenin kentsel geleneğinin 1330'larda İbn Battuta'nın ziyaret zamanına kıyasla ne ölçüde azaldığı ya da gerçekten kesintiye uğradığı, kesinlikle daha sonraki kaynaklara dayanarak daha fazla çalışılması gereken bir konudur.

³⁴ Nedashkovskiy L.F, Zolotoordynskiy Gorod Ukek i Ego Okrug, Vostochnaya literature Publ., Moscow 2000; Nedashkovskiy L.F, Zolotoordynskie Goroda Nizhnego Povolzh'ya i İkh Okrug, Vostochnaya literatura Publ., Moscow 2010; Nedashkovsky L.F, Ukek: The Golden Horde city and its periphery. An analysis of the written, numismatic and artefactual evidence for the city of Ukek and the Jochid state on the Volga, 12th to 15th centuries, British Archaeological Reports S 1222, England: Archaeo Press, Oxford 2004.

³⁵ Egorov V.L., Istoricheskaya Geografiya Zolotoy Ordy v XIII–XIV vv., Nauka Publ., Moscow 1985, s. 232-233.

³⁶ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Ed. Mehmed Zillioğlu, i-x, Üçdal Neşriyatı, İstanbul 1985, s. 473; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, trans. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 368.

³⁷ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 479, 485, 488, 490, 492, 522, 566; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle..., s. 371, 376, 378, 380, 402; Little, Plague Historians...

³⁸ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 479-480; Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle..., s. 372.

Nüfus Baskısı ve Göç

Altın Orda topraklarında nüfusun önemli ölçüde azalmasıyla birlikte (elbette tek tip olmayabilir), insanların aniden nüfusun azaldığı ya da en azından siyasî ve askerî olarak zayıfladığı bölgelere hareketiyle ilgili birkaç olgu görebiliriz. İlk örnek Litvanya'nın Karadeniz'e kadar güneye doğru genişlemesi olabilir. Pelenski'nin belirttiği gibi (hıyarcıklı vebadan söz etmeden) Litvanya, XIV. yüzyılın ikinci üçte birlik döneminde topraklarını kayda değer bir şekilde genişletmiştir. Belarus ve beş Ukrayna toprağına doğru yayılmıştır (1345'ten itibaren üç aşamada Çernigov'un ve Siveria'nın fethi, 1361-1363'te Kiev'in ve Kiev topraklarının fethi, Kiev'in ardından Pereyaslavlı ve 1360'ların ilk yarısında Podolya'nın büyük bir kısmı)³⁹. Litvanya, 1362'de Mavi Su Muharebesi'nde (Sinyaya Voda) Altın Orda güçlerine karşı büyük bir zafer kazanmıştır⁴⁰. Litvanya, Witold (hükümdarlığı 1392-1430) döneminde Karadeniz'in kuzey kıyısı üzerinde bile kontrol sağlamıştır⁴¹. Bu bölgesel genişleme, Pelenski'nin Canibek Han'ın ölümünün ardından Altın Orda'da "Belalar Dönemi" olarak adlandırdığı dönemde kesinlikle önemli ölçüde nüfus azalmasına ve siyasî istikrarsızlığa yol açan hıyarcıklı vebanın tahribat dönemine tekabül eder. Kara Ölümün Litvanya'yı, Rusya ve Altın Orda bölgelerinde olduğu gibi derinden etkilememiş olması mümkündür⁴². Bu, üzerinde daha fazla düşünülmesi gereken bir konudur.

Altın Orda'nın doğu yarısındaki toprakların (yani Gök Orda'nın) batı toprakları (yani Ak Orda) kadar derinden etkilenmemiş olması veya doğu topraklarının daha hızlı toparlanmaya başlamış olması da mümkündür. Artık zayıflamış olan Altın Orda, Urus Han'ın ve daha sonra Toktamış'ın Altın Orda'nın batı yarısının topraklarına karşı seferler düzenlemesiyle doğudan bir dizi saldırı yaşamaya başlamıştır⁴³. Toktamış'ın kökenleri meselesini bir köşeye bırakalım. Başka bir çalışmamda tartıştığım gibi, daha sonraki bir kaynaktan görüyoruz ki Toktamış 1380'lerde ve 1390'ların bir bölümünde batı topraklarında *de facto* yahut *de jure* hükümdar rolü oynarken Şirin, Argın, Barın ve Kıpçak'tan oluşan dört "yönetici kabileler" konfederasyonu tarafından desteklenmektedir. Bu dört kabilenin Toktamış ile birlikte XIV. yüzyılın sonunda bu bölgeye göç etmeleri önemlidir. Aynı dört kabile daha sonra Kırım, Kazan ve Kasım Hanlıklarının temel yönetim modelini oluşturacaktır. Bu bilginin önemini anlamak için, bir kaynağa göre XV. yüzyıldaki göçebe "Büyük Orda'nın" dört kabilesinin Kiyat, Mangıt, Sicivut ve Kongrat olduğunu göz önünde bulundurmalıyız. Göçebe Büyük Orda'yı daha önceki Altın Orda'nın (daha doğrusu batıdaki Ak Orda'nın) son kalıntısı ve doğrudan devamı olarak kabul edersek, bu dört kabilenin (Kiyat, Mangıt, Sicivut ve Kongrat) de Altın Orda'nın (dolayısıyla Ak Orda'nın) batı topraklarının daha önceki kabileleri olması gerekir. Bu da bize hıyarcıklı veba salgını nedeniyle nüfusu azalmış bir bölgeye taşınan ikinci bir nüfus örneği sunmaktadır⁴⁴.

³⁹ Pelenski J., "The Contest between Lithuania-Rus' and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe", Archivum Eurasiae Medii Aevi, Vol. 2, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1982, s. 308.

⁴⁰ The Contest between..., s. 309-311.

⁴¹ The Contest between..., s. 318.

⁴² Benedictow, Kara Ölüm'ün Baltık bölgesinde daha yavaş yayıldığını öne sürüyor. Bkz. Benedictow, The Black Death..., s. 209-210.

⁴³ Kaynaklar arasındaki münakaşa için bkz. Schamiloglu, Tribal..., s. 179-204; Istoriya Tatar s Drevneyshikh Vremen v Semi Tomakh: III. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII—seredina XV v., Sh.Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences, Kazan 2009; Schamiloglu, The Black..., s. 113-114; Schamiloglu, The Origins..., 16-17.

⁴⁴ McNeill, Plagues and Peoples..., s. 170-171.

Önereceğim üçüncü ve son örnek, Kıpçak Türkçesi konuşan nüfusun Orta Volga bölgesine daha sonraki hareketleri olacaktır. Volga Bulgarcası yazıtlarını herhangi bir kanıt olarak kabul edersek, Orta Volga bölgesinin baskın nüfusunun Volga Bulgarları olduğunu görürüz ki onların günümüzdeki tek akrabası Türk dilli halkların Batı ya da Bulgar kolundan olan Çuvaşlardır. Başka bir çalışmamda, Volga Bulgarcasının Kıpçak Türk dillerini konuşanlar ve hatta belki de Türk dillerinin diğer kollarına ait Türk dillerini konuşanlar için bir “din” dili olarak hizmet etmiş olmasının da mümkün olduğunu belirtmiştim. (Ancak bundan hiçbir zaman emin olamayacağız)⁴⁵. XV-XVI. yüzyıllara ait mezar taşlarında kullanılan Kıpçak Türkçesi (Eski Kazan Tatarcası) ve Kazan Hanlığı’nın resmi diplomatik yazışmalarına dayanarak, bu dönemde Kıpçak Türkçesi konuşan yoğun bir nüfusun yükselişini görmekteyiz ki bu durum muhtemelen göçebe Nogaylar da dâhil olmak üzere Kıpçak Türk nüfusunun bir iç göç yaşadığı anlamına gelmektedir. Bu, hıyarcıklı veba yüzünden nüfusu azalmış bir bölgeye göç eden bir nüfusa dair üçüncü örneğimiz olmakla kalmaz, aynı zamanda Herlihy tarafından açıklanan, ekili alanların aleyhine otlakların genişlemesi olgusuna da bir örnek teşkil edebilir. Elbette Orta Volga bölgesine göç eden her göçebe nüfus eninde sonunda yerleşik hayata geçmiştir.

Kültürel ve Teknolojik Gerileme

Başka çalışmamda tartıştığım gibi, Kara Ölüm nedeniyle XIV. yüzyıl ortalarında birkaç Türk yazı dilinin sonunu gördüğümüze inanıyorum. Altın Orda topraklarının en doğu ucunda, Isık Göl civarında, mezar kitabelerini yazmak için Süryani alfabesini kullanan bir Hıristiyan Türk topluluğu vardı. Bu bölgenin etrafındaki Nasturi mezarlıklarında bulunan mezar taşları, 1338-1339’da bir veba salgını yaşandığını kaydeder⁴⁶. Bu iki yıl boyunca alışılmışın dışında mezar taşı dikilmiştir ve bazı mezar taşlarında gömülen kişilerin vebadan öldüğü belirtilmiştir⁴⁷. Mezar taşlarında belirtilmese de, mezar taşları sayısındaki artış 1341’de muhtemelen ikinci bir veba dalgasının zirve noktasının yaşandığını göstermektedir⁴⁸. Süryani Türkçesi yazıtlarının bu dönemden sonra büyük ölçüde ortadan kalkmasının nedeninin veba sonucu olduğunu öne sürdüm⁴⁹. Xvol’son tarafından hazırlanan 1226-1373 yılları arasını anlatan külliyat, 1338-1339 dönemi için en az 37 yazıt içermekteyken, 1342-1373 dönemi için 1347 yılına ait yalnızca bir yazıt kaydedilmiştir, bundan sonraki ve son yazıt 26 yıl sonrasına aittir⁵⁰. Thacker’a göre, bu yazıtların en erken olanı 1186 ve en sonuncusu ise 1345 tarihlidir⁵¹. Son bulgular dikkate alındığında Klein, Almalık’ta (Taldıkorğan bölgesindeki Kazak-Çin sınırı

⁴⁵ Schamiloglu U., “The End of Volga Bulgarian”, *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna Tas, Dep. of Altaic Studies, Szeged 1991.*

⁴⁶ Bu yazıtların ve diğer kaynakların bir açıklaması için bkz. Thacker T. W., “A Nestorian Gravestone from Central Asia in the Gulbenkian Museum, Durham University”, *The Durham University Journal*, Vol. 59, Durham University Geographical Society, Durham 1967.

⁴⁷ Khvol’son D., “Predvaritel’nye Zametki o Naydennykh v Semirechenskoy Oblasti Sırıyskikh Nadgrobnıkh Nadpısyakh”, *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arkheologicheskogo Obshchestva*, No. 1, St. Petersburg 1886, s. 305; Chwolson D., “Syrısche-Nestorianısche Grabınschriften aus Semırjetschie”. *Mémoires de l’Académie Impériale des sciences de St.-Pétersbourg*, Vol. VII/37:8., Académie Impériale des Sciences, St.-Pétersbourg 1890; Chwolson D., *Syrısche-nestorianısche Grabınschriften aus Semırjetschie, Neue Folge*, Académie Impériale des Sciences, St. Pétersbourg 1897, s. 31-38.

⁴⁸ Chwolson, *Syrısche...*, s. 39-40.

⁴⁹ Schamiloglu, *The End*, s. 161-162.

⁵⁰ Külliyatın pek çok kısmı tarihsizdir; Khvol’son, *Predvaritel’nye zametki...*, s. 306.

⁵¹ Thacker, *A Nestorian Gravestone...*, s. 99.

boyunca) bulunan 1370'lerden olduğu belirlenen yazıt hariç, mezar taşlarının 1250-1342 arasında olduğunu belirtmektedir⁵².

Kara Ölüm sonucunda kaybolan ikinci dil, günümüzde yaşayan tek akrabası Çuvaşça olan Batı Türk dillerinden Volga Bulgarcasıydı. Volga Bulgarcası, XIII. yüzyıldan itibaren Orta Volga bölgesindeki mezar taşları üzerindeki yazıtlardan bilinmektedir⁵³. Bulgar kentinde bulunan Volga Bulgarca en eski yazıt 1271, sonuncusu ise 1356'dan kalmadır⁵⁴. Volga Bulgarca yazıtların yanı sıra, Orta Volga bölgesinde modern Kazan Tatar dilinin öncüsü olarak kabul edilebilecek Standart Türk lehçesinde yazılmış mezar kitabeleri de vardı⁵⁵. Duruma benzer olarak Isık Göl yakınlarında 1357 ve 1358 tarihli Volga Bulgarca ve Standard Türkçe yazıtlı mezar taşlarının sayısı zirve yapmıştır. 1358'den sonra Volga Bulgarca yazılmış herhangi bir yeni kitabe ya da başka bir yazı yoktur ve bu tarihten sonraki yıllarda Standart Türkçede yazılmış sınırlı sayıda yazı bulunmaktadır⁵⁶. Ayrıca, 1358'den sonra bu bölgedeki mezar taşlarının sayısında ve çeşitliliğinde genel bir düşüş vardır⁵⁷.

Son sunacağım örnek ise 1358'den sonra Altın Orda'nın yazı dilindeki bozulmadır. Altın Orda edebiyatındaki son eser *Nehcü'l-Ferâdis*'tir. XIX. yüzyılda Şihabeddin Mercani, *Nehcü'l-Ferâdis*'in 749/1358'de Saray'da istinsah edilmiş (şimdi kayıp) bir elyazmasından bahsetmiştir. Bu el yazması, Bulgar'da doğan ve Saray'a sığınan, aile adı (nisba) Harezm'deki Kerder kentiyle ilişkili olduğu için Kerderî olan Mahmud'a atfedilmiştir. Bir başka el yazmasında yazarın 25 Mart 1360'tan üç gün sonra öldüğü belirtilmektedir. Eckmann ve diğer kişiler tarafından neşredilen elyazması 6 Cemazeyilevvel 761/25 Mart 1360 tarihinde tamamlanmış, dayandığı çeşitli kaynakları belirtmiş ve son olarak müelliften Muhammed b. Muhammed b. Xusrev el Xorezmi olarak bahsedilmiştir⁵⁸. 1360'ta bu yazarın ölümünden sonra, mezar yazıtları hariç Altın Orda dilinde üretilmiş başka bir edebi veya dini eser görmüyoruz. XV. yüzyıl başlarında Çağatayca yazılan ve Orta Asya'da üretilen eserlere kadar yeni edebi veya dini eserler üretildiğini de görmüyoruz.

⁵² Klein W., "Syriac Writings and Turkic Language According to Central Asian Tombstone Inscriptions", Hugoye: Journal of Syriac Studies, Vol. 5:2, Syriac Computing Institute, Washington, DC 2002, s. 214.

⁵³ Róna-Tas A., Fodor S., "Epigraphica Bulgarica: a Volgai Bolgár-Török Feliratok", Studia Uralo-Altaica, Vol. 1, Universitatis Szegediensis de Attila József nominata, Szeged 1973; Volga Bulgarları ile Çuvaşlar arasındaki ilişki için bkz. Róna-Tas A., Bevezetés a Csuvash Nyelv Ísmeretébe, Tankönyvkiadó, Budapest 1978, s. 13-123; Róna-Tas A., "The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History", Chuvash Studies, Ed. A. Róna-Tas, Budapest 1982.

⁵⁴ Mukhametshin D. G., Khakimzyanov F. S., Epigraficheskie Pamyatniki Goroda Bulgara, Tatarskoe Knizhnoe Publ., Kazan 1987, s. 120.

⁵⁵ Khakimzyanov F. S., Epigraficheskie Pamyatniki Volzhskoy Bulgarii i İkh Yazık, Nauka Publ., Moscow 1987, s. 5-15; Her iki tür yazıtın da dağılım haritası için bkz. Khakimzyanov F. S., Yazık epitafiy Volzhskikh Bulgar, Nauka Publ., Moscow 1978, s. 21.

⁵⁶ Örnek için Khakimzyanov, Epigraficheskie... 'de bulunan 1382 ve 1399 tarihli ve 18-19 numaralı iki yazıya bakınız.

⁵⁷ Mukhametshin, Khakimzyanov, Epigraficheskie pamyatniki..., s. 120-126.

⁵⁸ Bombaci, A., trans. I. Mélikoff, Histoire de la littérature turque. C. Klincksieck, Paris 1968, s. 95; *Nehcü'l-ferâdis. Uşmahların açuq yolu (Cennetlerin açık yolu)*, Ed. János Eckmann et alia, ii, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 309; Mäxmüd äl-Bolgari, Ed. Fänüzä Nurieva, Nähcel-färadis, Kazan 2002, s. 8.

Bütün bunlar, hiyarcıklı vebanın Avrupa'daki Latin yazı dilinde olduğu gibi, Altın Orda topraklarına da çok sayıda Türk yazı dilinin gelişimini engelleyen teknolojik gerileme getirdiğine dair kanıt olarak kabul edilebilir⁵⁹.

Dindarlıkta Artış

Kara Ölümün burada ele alacağım bir başka sonucu da dindarlığın artmasıdır. Veba zamanında yaşayan insanlar, Tanrı'nın onlarla ilgili hoşnutsuzluğunun bir göstergesi olarak gördükleri için vebanın gelmesinden korkmuşlardır. Kötü Müslüman oldukları sonucuna varmışlar ve günahlarının kefaretinin ödemeye çalışmışlardır. Bazı insanlar mallarını bağışlamış veya dindar davranışlarda bulunmuşlardır. Bu, Altın Orda'nın Müslüman Türkleri için de aynı şekilde geçerliydi. Yukarıda belirtildiği gibi, 1358'de (veba yılında) Altın Orda'da İslami Türk dinî edebiyatının bir eseri olan ve "Cennete Giden Temiz Yol" anlamına gelen, Arapça başlığı *Nehcü'l-Ferâdis*, Türkçe alt başlığı ise Uştmağların açuq yolu olan eser yazılmıştır. Bir kişinin eseri okuduğu takdirde cennete gireceğini garanti eden bir başlıkla yayınlanan bu eser (ve belki de biri böyle bir kitap yazarsa ekleyebiliriz), İslam dininin bir el kitabıdır. Peki, samimi bir Müslüman, Tanrı'nın yaklaşmakta olan gazabının açık bir kanıtı olmadığı sürece neden endişe duysun ki⁶⁰? Ayrıca bu eserin yazarın ölümünden hemen önce istinsah edildiği de anlaşılıyor. Bu tür dinsel eserlerin üretilmesinin ve kopyalanmasının, Tanrı'nın merhametini geri kazanıp hastalıklardan korunmak için yapılan dindar eylemler olduğunu savunuyorum. Bu, çalışmanın alt başlığı da bunu desteklemektedir: Peki cennete gitmek konusunda neden endişeleniyorlar? Anadolu'da buna benzer en az bir örnek vardır o da XV. yüzyılda Süleyman Çelebi tarafından Peygamber Muhammed'in doğumu şerefine yazdığı *Vesiletü'n-necât* ya da "Kurtuluş Yolu" başlıklı şiirdir (mevlid).

Kara Ölümün din ve dindarlık açısından başka bir sonucu daha vardır o da yönetici ve dini sınıf arasındaki ilişkinin kayda değer biçimde güçlenmesidir. Elbette Özbek Han gibi önceki hükümdarların zaten dini tabaka ile yakın ilişkileri vardır⁶¹. Daha sonra, Altın Orda Devleti'nin çöküşü üzerine, hanedan ve kabile liderliğindeki net veraset çizgisi ve dört beylik sistemi bozulmuştur. Birçok kişi han olarak seçilme hakkı için yarışmıştır. O andan itibaren, Cengiz Han soyundan geliyor olmak artık politik meşruiyeti garanti etmek için yeterli değildir. XIII. ve XIV. yüzyıllar boyunca aktif olan Sufi tarikatlarının liderleri, o esnada İslam'ı ikinci bir siyasî meşruiyet kaynağı olarak sunabilecek konumdadılar. Kara Ölüm, Cengizogullarından olan siyasî liderlerin artık İslami dini liderlerle daha da yakınlaştığı yeni bir dönem başlatmıştır. Bazı Sufi Şeyhler, han adaylarına Cengiz soylarını destekleyecek İslami meşruiyet teklif etmişlerdir. Bunun karşılığında, başarılı olan bir han adayı, şeyhi ve tarikatını destekleyen muazzam bir prestij ve Orta Asya'da olduğu gibi zengin mülkler sunabiliyordu. Bu bakımdan, Kara Ölüm kesinlikle XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sufi tarikatlarının önemindeki çarpıcı artışta bir etkidir.

Kara Ölümün Sonra Nüfus Artışı

Kara Ölüm, Altın Ordu topraklarında büyük çaplı nüfus kaybına yol açmış olsa da nihayetinde nüfus artışı yeniden başlamıştır. Bulgulara göre Avrupa'da bu nüfus artışı

⁵⁹ Bu konuyu tartıştığım çalışmam için bkz. Schamiloglu U., "Orta Çağ Dillerinden Modern Dillere: Avrupa ve Türk Dünyasında Yeni Edebi Dillerin Varlığa Gelmesi", IV. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, 22–24 Aralık 2011, C. I, Ed. Mehmet Naci Önal, Ankara- Muğla 2012, s. 501-507.

⁶⁰ Anadolu'daki paralel kanıtı için bkz. Schamiloglu, *The Rise...*, s. 268.

⁶¹ Ibn Battûta, *Rihla, The Travels of Ibn Battûta, A.D. 1325– 1354, i–iii.*, trans. H.A.R. Gibb, Works Issued by the Hakluyt Society, Cambridge 1958–1971, s. 482.

XV. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Örneğin Cohn, 1470'lerde Avrupa'da günümüze ulaşan yayınların (incunabula) sayısında bir artış olduğunu belirtmektedir ki bunu bu dönemde artan nüfusun olası bir yansıması olarak kabul edebiliriz⁶². Belki de 1430'ların sonunda Kazan Hanlığı'nın, 1440'larda Kırım Hanlığı'nın, 1450'lerde Kasım Hanlığı'nın ve XV. yüzyılın sonunda Tümen'de Sibir Hanlığı'nın kurulmasını, batı topraklarının izole bölgelerini yönetmek için nüfusun yeterince toparlandığının dolaylı kanıtları olarak görebiliriz. Nihayetinde, Uluğ Muhammed, Kazan'a doğru kuzeye hareket ettiğinde, yanına belli sayıda kuvvet de alması gerekiyordu ki bu da ancak nüfusun artmasıyla mümkün olabilirdi. Geç Altın Orda topraklarında XV. yüzyılın ortalarında nüfusun arttığına dair daha fazla kanıt aramamız gerekiyor. Orta Volga bölgesinin Kıpçaklaşması, nüfustaki düşüşün tersine dönmesinden sonra Kıpçak Türkçesi konuşanların bölgeye göç etmesinin bir sonucu olarak da görülmelidir (yukarıya bakınız), ancak göçebe nüfustaki düşüşün yerleşik nüfustaki düşüşe kıyasla daha az şiddetli olduğunu kesinlikle bekleyebiliriz.

Sonuç

XIV. ve XV. yüzyıllarda Altın Orda topraklarındaki birinci el kaynakların, Kara Ölüm ve onun siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel sonuçları hakkında Avrupa için bol miktarda bulduğumuz türden ayrıntılı bilgi sağlamadığı açıktır. Orta Doğu'da bile Altın Orda topraklarında bulabileceğimizden çok daha fazla ayrıntılı bilgiler vardır. Yine de XIV. yüzyılın ortalarından XV. yüzyılın ortalarına kadar bu topraklarda yaşanan siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel dönüşümlerin, birbirini izleyen hıyarcıklı veba dalgaları yaşayan bir bölge ve nüfusta bulmayı bekleyebileceğimiz şeylerle tutarlı olduğunu gösterebildiğimi umuyorum. Bazı sonuçlarla ilgili olarak somut verilerden ziyade spekülasyonlara dayandığımdan emin olabilirsiniz. Bununla birlikte, Kara Ölümün ve aynı dönemde Avrupa ve Orta Doğu için iyi belgelenmiş sonuçlarının farkına vardığımızda, Kara Ölümün bu devlet ve nüfusu üzerinde yarattığı gölgeyi incelemek için bazı doğrudan ve önemli miktarda dolaylı kanıt bulmanın mümkün olacağına inanıyorum. Bu ve diğer teorik sonuçları bir araştırma gündemi olarak kabul edersek, gelecekteki araştırmacıların burada özetlenen sonuçları desteklemek için çok daha fazla kanıt toplayabileceklerine inanıyorum.

Kaynakça

- Alef G., "The Crisis of the Muscovite Aristocracy: A Factor in the Growth of Monarchical Power", *Forschungen Zur Osteuropäischen Geschichte*, Bd. 15, Wiesbaden, Harrassowitz 1970, s 15–58.
- Alexander J. T., *Bubonic Plague in Early Modern Russia, Public Health & Urban Disaster*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1980.
- Alibek K., Handelman S., *Biohazard: The Chilling True Story of the Largest Covert Biological Weapons Program in the World-Told from Inside by the Man Who Ran It*, Random House, New York 1999.
- Balard M., *La Romanie génoise (XII-début du XV siècle)*, i–ii, École française de Rome, Rome 1978.
- Bean J. M. W., "The Black Death: The Crisis and its Social and Economic Consequences", *The Black Death: The impact of the 14th-century plague. Papers of the 11th annual conference of the Center for Medieval & Early Renaissance Studies*, Ed.

⁶² Herlihy, *The Black Death...*, s. 11.

- Daniel Williman, Binghamton, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, NY 1982, s. 23-38.
- Benedictow O. J., “The Black Death, 1346-1353: The Complete History”, Woodbridge, Suffolk, Boydell, 2004
- Bombacı A., trans. I. Mélikoff, Histoire de la littérature turque, C. Klincksieck, Paris 1968.
- Borsch S. J., The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study, University of Texas Press, Austin 2005.
- Campbell B. M. S., Before the Black Death: Studies in the ‘Crisis’ of the Early Fourteenth Century, Manchester University Press, Manchester 1992.
- Chwolson D., Syrisch-nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie, Neue Folge, Academie Imperiale des Sciences, St. Petersburg 1897.
- _____, Syrisch-nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie, Mémoires de l’ Academie Imperiale des Sciences de St.-Petersbourg, Vol. VII, 37:8, Academie Imperiale des Sciences, St.-Petersbourg 1890, s. 129–130.
- Derbek F. A., Istoriya chumnykh epidemiy v Rossii s osnovaniya gosudarstva do nastoyashchego vremeni, Seriya doktorskikh dissertatsiy, dopushchennykh zashchite v Imperatorskoy voenno-meditsinskoy akademii v 1904–1905 uchebnom godu, No. 14, St. Petersburg 1905, s. 14–25.
- Dols M., “Ibn al-Wardī's Risālah al-naba' can al-waba', A Translation of a Major Source for the History of the Black Death in the Middle East”, Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History. Studies in Honor of George C. Miles, Ed. D. K. Kouymjian, American University of Beirut, Beirut 1974, s. 443–455.
- _____, *The Black Death in the Middle East*, Princeton University Press, Princeton 1977.
- Egorov V. L., *Istoricheskaya Geografiya Zolotoy Ordy v XIII–XIV vv.*, Nauka Publ., Moscow 1985.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Ed. Mehmed Zillioğlu, i–x., Üçdal Neşriyatı, İstanbul 1985.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, trans. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Henschel A. W., “Document zur Geschichte des schwarzen Todes”, Repertorium für die gesammte Medicin, Ed. Heinrich Haeser, ii., Druckund Verlagvon Friedrich Mauke, Jena 1841.
- Herlihy D., Cohn S.K. Jr., The Black Death and the Transformation of the West, Harvard University Press, Cambridge 1997.
- Ibn Battūta, Riḥla, “The Travels of Ibn Battūta, A.D. 1325– 1354”, i–iii., trans. H. A. R. Gibb, Works Issued by the Hakluyt Society, Cambridge 1958–1971.
- İstoriya Tatar s drevneyshikh vremen v semi tomakh: III. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII–seredina XV v., Sh. Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences, Kazan 2009.
- Khakimzyanov F. S., Yazyk epitafiy Volzhskikh Bulgar, Nauka Publ., Moscow 1978.
- _____, *Epigraficheskie pamyatniki Volzhskoy Bulgari i ikh yazyk*, NaukaPubl., Moscow 1987.
- Khvol’son D., “Predvaritel’nye zametki o naydennykh v semirechenskoy oblasti siriyskikhna grobnykhna pisyakh”, Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arkheologicheskogo Obshchestva, No. 1, St. Petersburg 1886, s. 84-109.

- Klein W., “Syriac Writings and Turkic Language According to Central Asian Tombstone Inscriptions”, *Journal of Syriac Studies*, Vol. 5:2, Syriac Computing Institute, Washington, DC 2002, s. 213–223.
- Langer L. N., “Plague and the Russian Countryside: Monastic Estates in the Late Fourteenth and Fifteenth Centuries”, *Canadian-American Slavic studies*, Vol. 10, University Center for International Studies, University of Pittsburgh, Pittsburgh 1976, s. 351–368.
- _____, “The Black Death in Russia: Its Effects Upon Urban Labor”, *Russian History*, Vol. 2., Brill, Leiden, Boston 1975, s. 53–67.
- Little L. K., “Plague Historians in Lab Coats”, *Past and Present*. Vol. 213, Past and Present Society, Oxford 2011, s. 267–290.
- Maqrīzī, *As-sulūk li-macrifatduwal al-mulūk*, Ed. M. M. Ziada, Cairo 1958.
- Mäxmüdäl-Bolgari, Ed. Fänüzä Nurieva, *Nähcel-färadis*, Kazan 2002.
- McNeill W. H., *Plagues and Peoples*, Anchor Press, Garden City, N.Y. 1976.
- Mellinger G., “The Silver Coins of the Golden Horde: 1310–1358”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 7. Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1987–1991, s. 153–211.
- Mission to Asia, trans. A Nun of Stanbrook Abbey, Ed. C. Dawson, London 1955/ University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America, Toronto 1980.
- Morgan D., *The Mongols*, Basil Blackwell, New York 1987.
- Mukhametshin D. G., Khakimzyanov F. S., *Epigraficheskie pamyatniki goroda Bulgara*, Tatarskoe knizhnoe Publ., Kazan 1987.
- Nedashkovsky L. F., *Zolotoordynskiy Gorod Ukek i Ego Okruga*, Vostochnaya Literatura Publ., Moscow 2000.
- _____, *Zolotoordynskie Goroda Nizhnego Povolzh'ya i İkh Okruga*, Vostochnaya Literatura Publ., Moscow 2010.
- _____, “Ukek: The Golden Horde City and its Periphery”, *An analysis of the written, numismatic and artefactual evidence for the city of Ukek and the Jochid state on the Volga, 12th to 15th centuries*, *British Archaeological Reports S1222.*, England: Archaeopress, Oxford 2004.
- Nehcü'l-ferādīs. Uştmahlarınğ açuq yolu (Cennetlerin açık yolu)*, Ed. János Eckmann et alia, ii: Metin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Pelenski J., “The Contest between Lithuania-Rus’ and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 2, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1982, s. 303–320.
- Róna-Tas A., *Bevezetés a csuvas nyelv ismeretébe*, Tankönyvkiadó, Budapest 1978.
- _____, Fodor S., *Epigraphica Bulgarica: a volgai bolgár-török feliratok*, *Studia Uralo-Altaica*, Vol. 1, Universitatis Szegediensis de Attila József nominata, Szeged 1973.
- _____, “The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History”, *Chuvash Studies*, Ed. A. Róna-Tas, Budapest 1982, s. 113–169.
- Schamiloglu U., “The End of Volga Bulgarian”, *Varia Eurasistica*, Festschrift für Professor András Róna Tas, Dep. of Altaic Studies, Szeged 1991, s. 157–163.
- _____, Nedashkovsky L., “Coins Tell Their Own Story: Numismatic Evidence and the History of the Golden Horde and the Later Golden Horde”, *Proceedings of the 2nd International Conference on the Golden Horde and Its Successor States (Istanbul, 22–24 April 2005)*, Ed. Timur Kocaoğlu, Uli Schamiloglu (gelecekte).

- _____, “Orta Çağ Dillerinden Modern Dillere: Avrupa ve Türk Dünyasında Yeni Edebi Dillerin Varlığa Gelmesi.”, IV. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, 22–24 Aralık 2011, i–ii, Ed. Mehmet Naci Önal, Ankara- Muğla 2012.
- _____, “Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde,” *Central Asian Survey*, Vol. 12:4, Oxford Microform Publ., Oxford 1993, s. 447–457.
- _____, “The Black Death in the Golden Horde and the Later Golden Horde and its Consequences”, *Natsional'naya istoriya tatar: Teoretiko- metodologicheskie problem*, Vypusk 2, Bibliotheca Tatarica, Institut istorii AN RT, Kazan 2011, s. 98–117.
- _____, “The Origins of Kazakh Statehood: From the Golden Horde to the Kazakh Khanate”. *Qazaq xandığının qurılınıñ 550 jıldığına oray uyımdastırılğan “Qazaq xandığı: tarix, teoriya jäne bügingi kün” attı xalıqaralıq ǵılmi-teoriyalıq konferentsiya Materialdarı. 5-6 mausım 2015 jıl*, Almatı qalası, Qazaq Universiteti, Almatı 2015, s. 15–18.
- _____, “The Plague in the Time of Justinian and Central Eurasian History: An Agenda for Research”, *Central Eurasia in the Middle Ages, Studies in Honour of Peter B. Golden*, Ed. Osman Karatay, István Zimonyi, *Turcologica* 104, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2016, s. 293-311.
- _____, “The Qaraçı Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 4, Harrassowitz, Wiesbaden 1984, s. 283-297.
- _____, “The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish Civilization”, *Views From the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet*, Ed. Nequın Yavari, Lawrence G. Potter, Jean-Marc Oppenheim, Columbia University Press, New York 2004, s. 255-279.
- _____, “The Rise of Urban Centers in the Golden Horde and the City of Ükek”, *Proceedings of the conference on the Historical and Archeological Heritage of the Golden Horde on the Territory of Saratov’s Volga Region: Uvek-Past, Present and Future*, Saratov, Russia 2015.
- _____, *Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde*, Columbia University, 1986.
- Seyf-i Sarayı, Ed.–trans. A. Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa’dī’s Gulistān (Sayf-i Sarāyī’s Gulistānbi’t-turkī)*, Budapest 1969.
- Thacker T. W., “A Nestorian Gravestone from Central Asia in the Gulbenkian Museum, Durham University”, *The Durham University Journal*, Vol. 59, Durham University Geographical Society, Durham 1967, s. 94–107.
- The Black Death*, Ed.–trans. Rosemary Horrox, *Manchester Medieval Sources Series*, Manchester University Press, Manchester–New York 1994, s. 14-26.
- Wunderlı R., *Peasant Fire: The Drummer of Niklashausen*, Indiana University Press, Bloomington 1992.

Kitap İncelemesi | Book Review

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

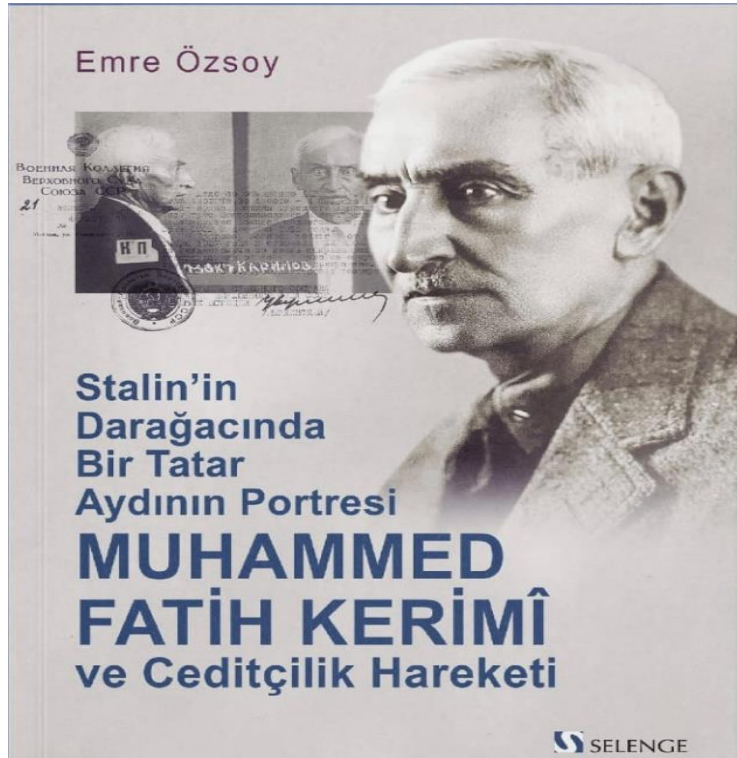
Makale Geliş | Received: 07.04.2024

Makale Kabul | Accepted: 03.06.2024

Atıf | Cite as: Kevser Seven, “Stalin’in Darağacında Bir Tatar Aydının Portresi Muhammed Fatih Kerimi ve Ceditçilik Hareketi (Kitap İncelemesi)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(1), Haziran 2024, s. 77-80.

Emre Özsoy, *Stalin’in Darağacında Bir Tatar Aydının Portresi Muhammed Fatih Kerimi ve Ceditçilik Hareketi*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2023, 432., ISBN: 9786256967106.

Kevser SEVEN*

İdil-Ural bölgesinde Türk-Tatar yenileşme hareketinin önemli temsilcilerinden olan Muhammed Fatih Kerimi, İstanbul’da eğitim almış ve fikir dünyası bu çevrede şekillenmiştir. Eğitimden sonra Rusya’ya dönen Kerimi, Rusya’da bulunduğu süre zarfında Türkiye ile ilgilenmeye devam etmiştir. Ceditçi hareketinin önemli isimlerinden olan Kerimi, çalışmalarında modernleşme kaygısı gütmüş ve milletin sorunlarıyla ilgilenmiştir. Türk ve İslam dünyasının geri kalmışlıktan kurtarmak için fikirler üretip çözüm yolları aramıştır. Oluşturduğu güçlü bağlara rağmen, Türkiye’de Yusuf Akçura,

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, kvsrarisut@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6765-0153.

Ayaz İshaki gibi Ceditçi Tatar aydınları kadar tanınmamıştır. Bunun en önemli sebebi Kerimi'nin Sovyet döneminde diğer aydınlar gibi Türkiye'ye gelmeyip orada kalması olabilir. Kerimi'nin Türkiye Türkçesine aktarılmış bazı kitapları bulunmakla birlikte tüm yönleriyle ele alınması bu eserde gerçekleşmiştir.

Emre Özsoy¹ tarafından kaleme alınan, “*Stalin'in Darağacında Bir Tatar Aydınının Portresi Muhammed Fatih Kerimi ve Ceditçilik Hareketi*” isimli çalışma aynı zaman da kapsamlı bir doktora tez çalışmasıdır. 2021 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde hazırlanan doktora tezi, 2023 yılında kitap olarak okuyucuya sunulmuştur.

Eser; her bölüm kendi içerisinde alt başlıklara ayrılarak altı ana bölüm, sonuç, Muhammed Fatih Kerimi'nin çalışmaları, kaynakça ve dizinden oluşmaktadır. Elimizdeki eser hacimli olmasının yanı sıra kaynak bakımından da oldukça zengindir. Yazar, Türkiye Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu arşivleri ile Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi ve Kazan Federal Üniversitesi Kütüphanelerini ziyaret etmiş birinci el kaynakları yerinde görüp incelemiş ve eserde yer vermiştir. Ayrıca, eserde incelenen Ceditçi aydın Kerimi'nin tüm çalışmaları, o dönemin basını, ana kaynakları ve dönemde yapılan araştırma eserlere (Türkçe, Rusça, Tatarca, İngilizce) incelediğimiz çalışma da ulaşılabilmektedir.

Eserin “*Giriş*” kısmında Fatih Kerimi'yi de tanımamıza sebep olan Ceditçiliğin ne olduğu nasıl ortaya çıktığı ve kaynaklarından bahsedilmiştir. Başlangıçta Ceditçi hareketin ilk temsilcilerine yer verilmiş, daha sonra önde gelen aydınlar incelenmiştir. Eserde, geniş bir yankı uyandıran Ceditçi hareketinin etkilendiği Mısır, Rusya, Osmanlı ve Batı bölgelerine değinilmesinin yanı sıra harekete muhalif olan Kadimciler grubundan da bahsedilmiştir. Böylece Ceditçi hareket bir bütün olarak ele alınmıştır. Ayrıca dönemin gazete ve dergilerinden alınan görsellerle konu desteklenmiştir.

Eserin, “*Eğitim Hayatı, İlk Tecrübeler ve Entelektüel Gelişim (1870-1905)*” isimli birinci bölümünde; 1870-1905 yılları işlenmiş ve bu dönemde Ceditçi aydın Kerimi'nin eğitim hayatı, ilk tecrübeleri, seyahatleri ve gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Kırım'daki ilk öğretmenlik yılları, Avrupa seyahatleri, matbuat çalışmaları ve Kerimi'nin entelektüel gelişiminin kaynakları üzerinde durulmuştur. Daha sonrasında ise düşünce dünyasının gelişmesine katkı sağlayan önde gelen aydınlardan İsmail Gaspıralı, Ahmet Mithat Efendi ve Rusya Türklerine olan ilgisiyle bilinen Arminus Wambery ile olan yazışmalarına, tanışma hikayelerine ve hayatına olan etkilerine de değinilmiştir.

“*Hareketli Yıllar: Devrimler ve Siyasi Faaliyetler (1905-1917)*” isimli ikinci bölüm çalışmanın en uzun bölümüdür. Bu sebeple yazar iki kısımda incelemiştir. İlk kısım da 1905 Rus Devrimi öncesi Rusya Türklerinin durumu, devrimi nasıl karşıladıkları ile ilgili genel bir çerçeve oluşturmuştur. Kerimi'nin bu süreçte siyasi hayatındaki yükselişi, Duma seçimlerindeki faaliyetleri ve Müslüman İttifakı içerisindeki durumu da yine bu kısımda incelenmiştir. İkinci kısım olarak ise Rusya'da yeni bir dönemi başlatan 1917 Devrimi ile başlatılmış ve bu süreçte Müslüman Kongrelerinde bulunan Kerimi'nin

¹ Lisans eğitimini Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde tamamladı. Yüksek Lisansını, aynı üniversitede Genel Türk Tarihi, doktorasını ise Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yaptı. 2018-2021 yılları arasında Tübitak tarafından sağlanan destekle Ufa, Orenburg, Kazan ve Moskova'da bilimsel araştırmalarda bulundu. XIX-XX. Yüzyıl Türk Dünyası modernleşme tarihi alanında çalışmalar yapan Özsoy, İdil-Ural Türklerinin sosyal-siyasi ve kültürel tarihleri üzerine odaklanmaktadır. Rusça, İngilizce ve Tatarca dillerini bilmektedir. Şu an da Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Tarih Bölümü'nde Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapmaktadır.

yaptığı çalışmalar ve etkisinden bahsedilmiştir. Ayrıca Ekim Devrimine kadar olan siyasi faaliyetleri ve Ekim Devrimine olan tavrı ve sosyalizme olan bakışı üzerinde durulmuştur.

Ele alınan çalışmanın üçüncü bölümünde “*Yenileşme Çabası: Sorunlar-Eleştiriler-Çözümler*” başlığı yer almaktadır. Fatih Kerimi Rusya Türklerinin geri kalma sebebi eğitim durumları kadın meselesi gibi birçok konuyla yakından ilgilenmiştir. Bu bölümde özellikle eğitim konusu üzerinde duran Kerimi, Rusya Müslümanları için büyük öneme sahip olan Orenburg Müslüman Cemiyeti’nin bütün faaliyetlerin de yer almış, Rusya Türklerinin eğitim ve siyasi hayatına katkı sağlamak için elinden geleni yapmıştır. Ayrıca bu bölümde Kerimi’nin vakıflar, eğitim kurumları ve cemiyetler üzerine yaptığı çalışmalara da yer verilmiştir.

“*Matbuat Alanında Bir Öncü*” isimli dördüncü bölümde ise Kerim’inin bir gazeteci olarak yükselişi üzerinde durulmuştur. Bir yandan Çarlık Hükümeti matbuatına bakışı ve uygulanan baskılara karşı duruşu diğer yandan da dönemin aydınlarıyla çekişmesi bu bölümde ele alınmıştır. Ayrıca Bakü, Kırım, Kazan merkezli olarak dergi, gazete ve takvim çalışmalarından da bahsedilmiştir. Özellikle Kerimi’nin baş muhabirliğini yaptığı Vakit Gazetesi üzerinde de durulmuştur. Muhabirlik döneminde önemli çalışmalara imza atan Kerimi’nin Türkiye ziyaretleri ve değerlendirmeleri ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Beşinci bölümde ise “*Eserleri*” başlığı altında Kerimi’nin kaleme aldığı seyahatnameleri, hikayeleri, ilmi eserleri ve çeviri gibi çalışmalarının yer aldığı bir kısım ayrılmıştır. Ceditçi aydınlar içerisinde Kerimi’nin oldukça üretken ve çalışkan bir aydın olduğu bu bölümde de gözlemlenmektedir. Ceditçi okulları için yazdığı ders kitapları, yenileşmesi kaygısı güderek oluşturduğu hikayeler ve farklı diller de yaptığı çeviriler Ceditçi bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Bu bölümde yazar, Kerimi’nin hikayelerini, çevirilerini ve diğer çalışmalarını sınıflandırarak her bir çalışmayı birer paragrafta tanıtmaya çalışmıştır.

Yazar altıncı bölümde ise, “*Sona Doğru: Türkiye Casusu, Pantürkist Organizasyon Üyesi ve Devrim Düşmanı Bir Tatar*” isimli başlıkta ise Stalin dönemi ve Reprssiya gerçeği üzerinde durmuştur. Yazar, Kerimi’nin infazından önce kız kardeşi Zakire Hanımla olan son görüşmelerini de bu bölümde aktarmıştır. Ayrıca Kerimi’nin üzerine atılan suçlamalara eserde yer verirken tartışmaya açık varsayımlardan da bahsetmiştir.

Çalışmanın “*Sonuç*” kısmında yazar, ele aldığı çalışmasında ulaştığı sonuçlardan bahsederek düşüncelerine yer vermiştir. Kerimi’nin sanılanın aksine Rusya Türklerinin siyasi hayatında büyük bir yer edindiğini belirtirken düz bir eğitimci olmadığını pek çok kuruluşun içinde yer alarak eğitim alanında ilkleri gerçekleştiren bir isim olduğunu da söylemiştir. Ayrıca yazar bu kısımda Kerimi ve İsmail Bey Gaspıralı ile olan benzerlikleri üzerinde de durmuştur. Yazarın Kerimi’nin duygu ve düşüncelerini bu kısımda iyi bir şekilde analiz ettiği görülmektedir. Bu durum yazarın konuya olan hakimiyetini ve incelediği karakteri ne kadar iyi tanıdığını göstermektedir.

“*Muhammed Fatih Kerimi’nin Çalışmaları*” isimli başlıkta ise Fatih Kerimi’ye ait eserler çalışma bölümlerine göre ayrılmış, kaynak gösterilerek son kısımda okuyucunun bilgisine sunulmuştur.

Sonuç olarak incelenen eser biyografik bir araştırma olarak değerlendirilmemelidir, zira çalışma, bir aydının hayatına odaklanarak o dönemdeki Rusya Türklerinin sosyal ve siyasi yaşamını da detaylıca ele almaktadır. Bu sebeple, Rusya Türkleri hakkında araştırma yapacak olanlar için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Eserde kullanılan kaynaklar birinci elden alınmış olup, her cümlemin akademik yöntemlerle desteklenmesi, eserin öne çıkan özelliklerindedir. Dilin sade ve anlaşılır olmasının yanı sıra, ilişkilerin

derinlemesine analiz edilmesi ve eserin bütünlüğü sağlanması da dikkate değerdir. Sonuç olarak, Emre Özsoy'un çalışması, Rusya Türkleri üzerine yapılan araştırmalarda önemli bir boşluğu doldurmuş ve alana önemli bir katkı sunmuştur.